

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
«УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ
1960–1980-Х РОКІВ»

Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Волянчук Аліни Володимирівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент

Секо Ярослав Петрович

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор історичних наук, професор
Куций Іван Петрович

Тернопіль 2026

Волянчук А. В. Українське жіноцтво в опозиційному русі 1960–1980-х років. Кваліфікаційна бакалаврська робота, Тернопіль, 2026.

У роботі розглянуто участь українських жінок в опозиційному та дисидентському русі 1960–1980-х років. Охарактеризовано наукову літературу та джерела з цієї теми. Досліджено діяльність учасниць Клубу творчої молоді «Сучасник», роль Алли Горської як неформального лідера, а також творчість і позицію Ліни Костенко, Ірини Жиленко та Михайлини Коцюбинської. Описано правозахисну роботу Ніни Строкатої-Караванської та Оксани Мешко, допомогу жінок у поширенні самвидаву та феномен «дружин спротиву», які підтримували зв'язок із таборами. Також розкрито методичний потенціал цієї теми для уроків історії в школі.

Ключові слова: українське жіноцтво, шістдесятники, дисидентський рух, Алла Горська, Оксана Мешко, самвидав, Гельсінська група, відлига, опозиція.

Volaniuk A. V. Ukrainian Women in the Opposition Movement of the 1960s–1980s. Bachelor's thesis, Ternopil, 2026.

The thesis examines the participation of Ukrainian women in the opposition and dissident movement of the 1960s–1980s. It outlines the scientific literature and sources related to the topic. The study explores the activities of women in the Creative Youth Club "Suchasnyk," the role of Alla Horská as an informal leader, and the creative work and stance of Lina Kostenko, Iryna Zhylenko, and Mykhailyna Kotsiubynska. It describes the human rights work of Nina Strokata-Karavanska and Oksana Meshko, the role of women in distributing samvydav, and the phenomenon of "wives of resistance" who kept in touch with prison camps. The methodological potential of this topic for school history classes is also highlighted.

Keywords: Ukrainian women, Sixtiers, dissident movement, Alla Horská, Oksana Meshko, samvydav, Helsinki Group, Thaw, opposition.

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ 2. ЖІНОЦТВО В СЕРЕДОВИЩІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ: КУЛЬТУРНИЙ ОПІР ТА ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ	17
2.1. Участь жінок у Клубі творчої молоді «Сучасник»	17
2.2. Алла Горська як неформальний лідер та символ нескореності	21
2.3. Літературна опозиція: творчість та громадянська позиція Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Михайлини Коцюбинської	27
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В ПРАВОЗАХИСНОМУ РУСІ 1970-поч.1980рр	35
3.1. Ніна Строката-Караванська і поява українського правозахисту ..	35
3.2. Оксана Мешко – «козацька матір» українського дисидентства.....	40
3.3. Роль жінок у зборі інформації та поширенні самвидаву	44
3.4. «Дружини спротиву»: роль дружин політв'язнів у підтримці зв'язку між таборами та вільним світом	50
РОЗДІЛ 4 . ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ЖІНОЧОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Період суспільно-політичної «відлиги» кінця 1950-х — початку 1960-х рр. послабив радянський тоталітарний тиск і дав потужний поштовх для піднесення українського національно-культурного життя. У цей час сформувалося нове покоління інтелігенції, серед якої надзвичайно яскраво проявило себе українське жіноцтво — як талановиті творці, правозахисниці та організаторки опозиційного простору. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення українського опозиційного руху 1960–1980-х рр. крізь призму участі в ньому жінок. У сучасній історичній науці такі форми опозиційності, як шістдесятництво, дисидентський і правозахисний рухи вже стали предметом ґрунтовних досліджень, однак жіночий вимір цих процесів і дотепер не дістав цілісного висвітлення. Найчастіше українське жіноцтво розглядається побіжно в загальних працях про рух опору або через окремі постаті, без належного узагальнення їхнього внеску в культурний спротив, самвидав, правозахисну діяльність, підтримку політв'язнів і табірну солідарність.

Наукова значущість теми посилюється тим, що вона дає змогу глибше розкрити внутрішню структуру українського опозиційного середовища другої половини ХХ ст., уточнити механізми його функціонування, простежити роль неформальних мереж солідарності, а також показати жінок не лише як супутниць відомих дисидентів, а як самостійних суб'єктів культурного, громадського і правозахисного життя. Таке дослідження відповідає сучасним тенденціям історичної науки, які передбачають ширше звернення до історії повсякдення, історії жінок, мікроісторичного підходу, проблем пам'яті, ідентичності та морального вибору в умовах тоталітарного режиму.

Суспільна актуальність теми полягає в тому, що вона безпосередньо пов'язана з сучасними процесами переосмислення української історії, національної пам'яті та досвіду спротиву. У нинішніх умовах особливого

значення набуває вивчення тих сторінок минулого, які формують уявлення про ціну свободи, роль особистої відповідальності, значення культури як простору опору та внесок жінок у боротьбу за збереження національної гідності. Аналіз діяльності українських жінок в опозиційному русі дає можливість глибше усвідомити, що боротьба проти радянського тоталітаризму відбувалася не лише в політичній, а й у культурній, моральній та правозахисній площинах.

Особливої ваги тема набуває в освітньому контексті, що є принципово важливим для спеціальності Середня освіта («Історія»). Сучасна шкільна історична освіта орієнтується не тільки на засвоєння фактів, а й на формування критичного мислення, громадянської свідомості, поваги до прав людини, національної самосвідомості та ціннісного ставлення до історичного досвіду українського народу. У цьому зв'язку звернення до теми українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. є важливим, оскільки воно дозволяє розширити зміст шкільного курсу історії України, включивши до нього питання культурного спротиву, історії жінок, правозахисної діяльності, дисидентства та національної пам'яті. Це відповідає сучасним освітнім викликам, пов'язаним зі зміною підходів до історичної освіти, оновленням навчальних програм та потребою в поданні історичного процесу як багатовимірного явища.

Актуальність теми визначається також її значенням для професійної підготовки майбутнього вчителя історії. Вивчення цієї проблематики сприяє формуванню наукового світогляду, розвитку вміння працювати з різними типами історичних джерел, аналізувати складні суспільні процеси, виявляти взаємозв'язок між культурою, політикою, правами людини та історичною пам'яттю. Водночас тема має потенціал для інтеграції у навчальний процес середньої школи, оскільки допомагає вчителю розкривати учням значення громадянської позиції, моральної стійкості, культурної самобутності та ролі особистості в історії. Саме тому дослідження українського жіноцтва в

опозиційному русі 1960–1980-х рр. є актуальним у сучасному науковому, суспільному та освітньому контекстах.

Об’єкт дослідження – український опозиційний рух другої половини ХХ століття в контексті суспільно-політичних і культурних процесів в УРСР.

Предмет дослідження – форми, напрями та особливості участі українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр.

Мета дослідження – дослідити участь українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр, з’ясувати основні форми, напрями та особливості жіночої активності в середовищі шістдесятників, правозахисному русі, самвидаві та в умовах радянських репресій.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- з’ясувати місце жінок у середовищі українського шістдесятництва та охарактеризувати їхню роль у культурному опорі;
- дослідити участь жінок у правозахисному русі та діяльності Української Гельсінської групи;
- визначити роль жінок у поширенні самвидаву, підтримці політв’язнів і функціонуванні мереж солідарності;
- охарактеризувати специфіку радянських репресій щодо жінок та виявити особливості жіночого досвіду табірному спротиву;
- обґрунтувати методичний потенціал теми «Українське жіноцтво в опозиційному русі 1960–1980-х рр.» у системі шкільного курсу історії України та визначити можливості її використання для формування ключових і предметних компетентностей учнів.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об’єктивності та системності. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення та порівняння, що дали змогу опрацювати історіографію й джерельну базу теми. Історико-

хронологічний метод застосовано для простеження еволюції участі українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. Історико-порівняльний метод дав можливість зіставити різні форми жіночої активності в середовищі шістдесятництва, правозахисного руху, самвидаву та табірному спротиву. Метод історичної реконструкції використано для відтворення суспільно-політичного і культурного контексту досліджуваних подій. Під час роботи з документами, мемуарами, листами, інтерв'ю та періодикою застосовано метод аналізу історичних джерел.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1959–1985 рр. Нижня межа пов'язана з початком активізації шістдесятницького середовища, появою в 1959 р. Клубів творчої молоді та формуванням нових форм культурного опору в умовах хрущовської «відлиги». 1985р. – початок перебудови і нового якісного етапу в розвитку українського опозиційного руху, зокрема переходу до його масовості. Обрані хронологічні рамки дозволяють простежити еволюцію жіночої участі від культурницького середовища шістдесятництва до правозахисного й репресивного досвіду пізнішого часу.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у спробі комплексно дослідити участь українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. як цілісне історичне явище. У роботі узагальнено основні форми жіночої участі в середовищі шістдесятництва, правозахисному русі, самвидаві, підтримці політв'язнів і табірному спротиві. З нових позицій проаналізовано місце Горської, Костенко, Жиленко, Коцюбинської, Світличної, Строкатої-Караванської, Мешко, Мороз і Лісової не лише як учасниць окремих подій, а як активних суб'єктів культурного, морального та громадянського опору радянській тоталітарній системі. Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні наукових уявлень про внутрішню структуру українського опозиційного руху, про значення жіночих мереж солідарності та про роль жінок у збереженні національної культури, історичної пам'яті й правозахисних практик другої половини ХХ ст.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали та висновки можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час вивчення тем, пов'язаних із шістдесятництвом, дисидентським рухом, правозахисною діяльністю та історією повсякденного спротиву тоталітаризмові. Матеріали дослідження можуть стати основою для підготовки уроків, факультативних занять, виховних заходів, учнівських проєктів, презентацій і тематичних дискусій. Вони також можуть бути корисними для розробки дидактичних матеріалів, спрямованих на формування в учнів критичного мислення, громадянської свідомості, поваги до прав людини, національної пам'яті та ролі особистості в історії.

Структура й обсяг бакалаврської роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 69 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 69 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія українського опозиційного руху 1960–1980-х рр. сформувалася як окремий напрям наукового осмислення вже в добу незалежності України, коли дослідники отримали змогу вийти за межі радянських ідеологічних схем і розглядати дисидентство, шістдесятництво, правозахисну діяльність та національно-визвольні практики як взаємопов'язані форми спротиву тоталітарній системі. Саме в межах цього ширшого наукового поля поступово виокремлюється й проблема участі жінок в опозиційному русі, хоча тривалий час вона не була самостійним предметом дослідження, а розчинялася в загальних оглядах історії дисидентства чи в персональних нарисах про окремих діячів і діячок.

Історіографічною основою роботи є праці українських дослідників з проблематики українського опозиційного руху. Ці праці згруповано у 3 групи: 1) загальні праці з історії опозиційного руху; 2) праці присвячені окремим етапам руху; 3) біографічні дослідження.

Провідне місце в осмисленні українського опозиційного руху другої половини ХХ ст. посідають узагальнювальні праці, у яких простежено основні етапи розвитку дисидентства, форми протестної активності, ідейні засади руху та механізми радянського репресивного тиску. Насамперед ідеться про монографії Ю. Данилюка [1] та О. Бажана [2], де українська опозиція розглядається як багатоскладове явище, що поєднувало національно-культурний, правозахисний, релігійний та політичний виміри. Важливо, що ці праці дають змогу побачити не лише загальну еволюцію руху, а й ту суспільну атмосферу, в якій формувалася жіноча участь: від культурницького самоутвердження ранніх шістдесятників до відкритого правозахисного спротиву 1970-х рр. Подібний синтетичний підхід простежується і в роботі Б. Захарова [3], який зосереджується на історії дисидентського руху як моральної та політичної опозиції радянській владі. Для ширшого історичного тла вагомими залишаються праці А. Русначенка [4], В. Барана [5] та Ю. Курносова

[6], у яких опір української інтелігенції подано в контексті еволюції радянської системи, її кризових явищ та зростання інакомислення в Україні. Особливе значення має також книга Г. Касьянова [7], у якій інтелігенція в Русі Опору постає не лише як соціальна група, а як середовище вироблення нової етики відповідальності, внутрішньої свободи та громадянського спротиву. Саме цей комплекс праць формує загальну історіографічну основу для вивчення теми українського жіноцтва в опозиційному русі.

Водночас у межах загальної історії дисидентства особливе місце посідає шістдесятництво, яке в сучасній науці розглядається не лише як літературно-мистецьке покоління, а як значно ширший культурний, моральний і суспільно-політичний феномен. У монографії Л. Тарнашинської [8] шістдесятництво постає як поколіннєве явище з власною естетикою, етикою та способом переживання історичної відповідальності. У праці Р. Мокрика [9] наголос зроблено на антиімперському вимірі руху, його зв'язку з кризою радянського проєкту та прагненням української інтелігенції відстояти культурну ідентичність. Ю. Зайцев [10] розглядає шістдесятництво в контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х рр., підкреслюючи, що саме в середовищі шістдесятників визріли форми громадянської активності, які згодом переросли в правозахисний і дисидентський рух. Своєю чергою статті О. Овчарук [11], О. Павленко [12], Г. Гучко [13], М. Кріль [14] та Л. Дрофань [15] демонструють багатоплановість сучасного осмислення шістдесятництва: як феномена культури, як форми самоусвідомлення української ідентичності, як незавершеного суспільного проєкту й як сукупності яскравих персоналій, що визначили духовний профіль епохи. Це дозволяє стверджувати, що шістдесятництво в історіографії постає тим середовищем, у якому жіноча участь уперше набуває виразних форм: у літературі, мистецтві, культурному самоорганізуванні, етичному спротиві, а згодом і в політичній незгоді.

Конкретизувати цю тезу дають змогу дослідження, присвячені осередкам шістдесятницького середовища, передусім Клубу творчої молоді «Сучасник». У працях С. Білоконя, зокрема у його дослідженні історії клубу

[16] та в аналізі взаємин КТМ із тогочасною владою [17] , «Сучасник» показано як важливий центр неформальної самоорганізації української інтелігенції, де поєднувалися літературні вечори, мистецькі акції, історико-культурні ініціативи та форми солідарності, що виходили за межі офіційно дозволеної культурної політики. Саме в такому середовищі активну роль відігравали жінки, зокрема Алла Горська, Ірина Жиленко, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська та інші.

Разом із тим сучасна історіографія поступово виходить за межі суто персональних студій і починає осмислювати жінок-шістдесятниць як окреме коло учасниць культурного та морального спротиву. У цьому сенсі показовою є збірка «Ув'язнені чорнобривці» [18] та спеціальна розвідка М. Слонської [19] про мистецтво як засіб опору. Такі праці важливі тим, що намагаються побачити в жіночому досвіді не тільки набір окремих біографій, а специфічний спосіб участі в русі: через мистецтво, слово, пам'ять, підтримку репресованих, моральне лідерство та солідарність. Утім цей напрям і далі залишається недостатньо розвиненим порівняно із загальними дослідженнями дисидентства або студіями про найвідоміших чоловіків-опозиціонерів.

Подальший розвиток історіографії теми закономірно привів дослідників до осмислення специфічного жіночого досвіду участі в опозиційному русі. Якщо в ранніших узагальнювальних працях жінки переважно постають у загальному контексті дисидентства, то сучасні студії дедалі виразніше акцентують на їхній ролі у правозахисній діяльності, табірному спротиві та неформальних мережах взаємодопомоги. У цьому контексті праця О. Кісь [20] є принципово важливою, оскільки дозволяє побачити жіночий досвід репресій не як периферійний додаток до загальної історії ГУЛАГу, а як окремий вимір виживання, гідності та перемоги над системою.

Вагомим внеском у закордонну історіографію є монографія С. А. Беллеци [21] «Берег чекань. Культурологічне дослідження шістдесятництва», яка пропонує глибокий антропологічний та культурологічний погляд на покоління шістдесятників. Книга допомагає глибше зрозуміти мотивацію

українського жіноцтва, для якого участь у русі опору часто починалася не з чистої політики, а з естетичного бунту та захисту рідного слова.

Новітній етап осмислення дисидентського руху представлений науково-популярним дослідженням Р. Ключка [22] «Невидима битва. Як дисиденти боролися за незалежність України», яке детально відтворює повсякденну боротьбу українських інтелектуалів проти радянської каральної системи. Праця висвітлює практичні аспекти дисидентського побуту: від методів збору інформації та логістики поширення самвидаву до функціонування «інституту дружин політв'язнів», що є надзвичайно корисним для нашого дослідження.

Важливим доповненням до суто історичних студій є книга О. Гнатюк і Б. Бердиховської [23], побудована на розмовах з українськими інтелектуалами, яка дозволяє відчувати внутрішню атмосферу покоління, неформальні зв'язки та цінності, що об'єднували середовище шістдесятників.

Найбільш помітною рисою сучасної історіографії жіночої участі в шістдесятницькому русі є її персоналізований характер. Дослідники значно частіше звертаються до окремих постатей, ніж до узагальнення жіночого досвіду як самостійного явища. Найповніше це видно на прикладі праць про Аллу Горську. У статті Н. Авер'янової [24], матеріалах А. Маяки [25], а також у великому упорядкованому виданні [26] Алла Горська постає як одна з центральних постатей українського шістдесятництва, в якій поєдналися мистецьке новаторство, громадянська безкомпромісність і моральне лідерство. Через її постать дослідники показують, як жіноча участь у русі опору виходила далеко за межі «допоміжної» ролі й набувала символічного значення для всього середовища.

Подібним чином персональний підхід простежується і в дослідженнях, присвячених Ліні Костенко. Хоча спеціальних історичних праць про її роль у русі спротиву не так багато, навіть окремі літературознавчі студії, зокрема К. Горіли [27], акцентують на її винятковому місці в поколінні шістдесятників та на поєднанні художнього новаторства з чіткою громадянською позицією. Схожа ситуація спостерігається з Іриною Жиленко, яка в сучасних

дослідженнях постає передусім як представниця літературного крила шістдесятництва. Праці К. Сардарян, присвячені мовному аспекту відлиги [28] та творчості поетки як культурному феномену [29], і Р. Корогодського [30] зосереджені на її творчості як культурному феномені, на її ролі в збереженні українського мовного й образного світу в умовах русифікації та специфіці її поетичного голосу.

Особливе місце в сучасній історіографії посідає Михайлина Коцюбинська. Ю. Степчук [31] аналізує жанрову палітру її літературно-критичної творчості, а матеріали віртуального музею дисидентського руху [32] підкреслюють її роль як активної учасниці шістдесятницького середовища, захисниці репресованих, людини внутрішньої свободи й моральної стійкості. Саме через Михайлину Коцюбинську найвиразніше проступає інтелектуальний вимір жіночої участі в русі опору: не тільки творення текстів, а й формування середовища, підтримка солідарності, збереження культурної пам'яті.

Сучасні публікації про Ніну Строкату-Караванську [33], Оксану Мешко у збірнику «Не відступлюся!» [34], а також у дослідницькому виданні В. Овсієнка [35], Надію Світличну [36], Раїсу Мороз [37] і Віру Лісову [38] репрезентують різні моделі жіночої участі в правозахисному русі. Через біографію Ніни Строкатої-Караванської [33] історіографія простежує шлях від особистого протесту проти переслідування чоловіка до активної участі в українському правозахисті та гельсінському русі. Постать Оксани Мешко дозволяє показати інший вимір: поєднання пережитого сталінського терору, материнської мотивації, морального авторитету та відкритого правозахисного лідерства в межах Української Гельсінської групи, що відображено у виданнях В. Овсієнка. Матеріали про Надію Світличну [37] особливо цінні для висвітлення ролі жінок у самвидаві, міжнародному інформуванні про репресії та функціонуванні Закордонного представництва УГГ.

Переходячи від історіографії до джерельної бази, слід підкреслити, що вона є різномірною за походженням, характером та інформативними

можливостями. Для вивчення українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. важливими є три групи джерел: документальні збірники, правозахисна періодика, мемуаристика та інтерв'ю діячів опозиційного руху. Саме поєднання цих різнотипних матеріалів дає змогу простежити як загальну логіку розвитку опозиційного руху, так і індивідуальний жіночий досвід, який не завжди фіксується в офіційних документах, але добре відчитується у спогадах, листах, інтерв'ю та правозахисній періодиці.

Фактологічну основу дослідження становлять передусім документальні збірники. Найбільш вагомим серед них є видання В. Даниленка [39] «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали», де зосереджено значний масив архівних матеріалів, що відтворюють реакцію радянської влади на прояви інакодумства, арешти, переслідування, самвидав та механізми контролю над інтелігенцією. Не менш важливим є сорок перший том документів Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод [40], а також наступний, сорок другий том цього ж збірника [41], які містять заяви, меморандуми, звернення, відомості про арешти, судові процеси та становище політв'язнів. Саме ці джерела дозволяють реконструювати правозахисний етап руху та зрозуміти роль жінок у функціонуванні УГГ, в інформаційній роботі, у підтримці політв'язнів та в міжнародному розголосі репресій.

Особливу групу становить правозахисна періодика, насамперед часопис «Вісник репресій в Україні» під редакцією-упорядкуванням Надії Світличної, випуски якого за 1980–1981 роки [42], а також за наступний період [43] видавалися Закордонним представництвом Української Гельсінської групи і слугують незамінним джерелом інформації. Це видання систематично фіксувало арешти, суди, обшуки, табірні умови, голодування та заяви протесту, пов'язані з репресіями проти українського руху опору. Для теми жіночої участі воно особливо важливе, оскільки дає матеріал про жінок-політв'язнів, дружин репресованих і правозахисниць, завдяки яким українська проблема ставала відомою за межами СРСР. Фактично «Вісник репресій в

Україні» виконував роль оперативного документального архіву руху, а нині є одним із найцінніших джерел для дослідника.

Не менш вагомими є джерела особового походження, що дають змогу відтворити внутрішню атмосферу шістдесятництва й правозахисного руху, моральний клімат епохи, переживання репресій, повсякденні стратегії виживання і спротиву. До цієї групи належать матеріали про Аллу Горську [44], які поєднують листи, спогади, статті й дозволяють побачити як особистість художниці, так і ширше середовище опору. Винятково цінною є перша книга мемуарів й есеїстики Михайлини Коцюбинської [45], а також її наступне видання [46], що фіксують інтелектуальну атмосферу шістдесятницького кола, досвід морального вибору, репресивний тиск і значення епістолярної спадщини як форми культурної пам'яті. Книга спогадів Ірини Жиленко [47] передає інтимну, повсякденну й водночас історично насичену картину життя покоління шістдесятників, розкриває атмосферу Києва, русифікаційний тиск і особливості жіночого літературного досвіду. Поетична збірка Ірини Сенік [48], попри художню форму, виступає важливим джерелом для розуміння табірної досвіду, духовної стійкості й мовного самозбереження.

Важливим доповненням до друкованої мемуаристики є усноісторичні інтерв'ю й сучасні електронні ресурси меморіального характеру. Їхня цінність полягає в тому, що вони зберігають деталі біографій, особисту інтонацію та самооцінки учасниць руху, фіксуючи ті аспекти жіночого досвіду, які не завжди потрапляли до офіційних документів чи мемуарних книжок. Матеріали про Ніну Строкату-Караванську [49], Оксану Мешко [50] дають змогу точніше окреслити життєвий шлях, коло діяльності, моральні настанови та роль цих жінок в історії опору. Інтерв'ю Раїси Мороз [51] мають особливу вагу як свідчення про жіноче посередництво між таборами, родинами, московськими правозахисниками, закордонними журналістами й міжнародними організаціями. Разом із тим такі джерела потребують критичного прочитання,

оскільки фіксують події крізь призму особистої пам'яті, пізніших оцінок і життєвого досвіду.

Критичний огляд і синтез історіографічного огляду дозволяє зробити кілька принципових висновків. Тема українського дисидентства, національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. та шістдесятництва в сучасній науці розроблена досить широко й на різних рівнях: від загальних синтетичних праць до спеціальних студій про культурний спротив, окремі середовища та персоналій. Проблема жіночої участі в цьому русі вже увійшла в поле наукового бачення, але найчастіше вона висвітлюється фрагментарно.

Отже, історіографія теми українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. засвідчує, що проблема розвивалася в межах ширшого наукового осмислення дисидентства, шістдесятництва та національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. У сучасних дослідженнях достатньо ґрунтовно висвітлено загальні етапи й особливості українського опору радянській системі, а також культурні, політичні та правозахисні форми його прояву. Водночас участь жінок у цьому процесі ще не стала предметом цілісного спеціального вивчення і найчастіше розглядається або в загальних працях про рух, або через окремі персоналії.

РОЗДІЛ 2. ЖІНОЦТВО В СЕРЕДОВИЩІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ: КУЛЬТУРНИЙ ОПІР ТА ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Участь жінок у Клубі творчої молоді «Сучасник»

Оформлення української культурної опозиції на зламі 1950–1960-х рр. стало закономірною реакцією національної інтелігенції на хрущовську «відлигу» та спробою вийти за жорсткі рамки радянського соцреалізму. Головним каталізатором та організаційним ядром цього процесу в Києві став Клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959–1960 рр. під егідою комсомолу, але швидко перетворився на майданчик для вільнодумства, відродження замовчуваної культурної спадщини та формування нової національної ідентичності. Цей неформальний рух, що об'єднав митців, літераторів та науковців, став живильним середовищем для формування феномена шістдесятництва. Саме всередині «Сучасника» розпочалася поступова еволюція форм протесту, де жіноцтво заявило про себе не як про пасивних спостерігачок, а як про активних організаторок та натхненниць культурного опору. Значення клубу виходило далеко за межі звичайної творчої самодіяльності: він став місцем зустрічі молодих поетів, художників, літературознавців, режисерів, музикантів, які прагнули повернути українській культурі її історичну глибину, духовну свободу та національну самобутність [7, с. 60].

Як показує С. Білокінь, Клуб творчої молоді «Сучасник» виник як неформальна організація, що об'єднала довкола себе представників київського шістдесятницького середовища, причому його діяльність від самого початку виходила за рамки офіційно дозволеного культурного простору [16, с. 10]. У структурі клубу діяли різні секції, зокрема літературна, театральна, музична, художня, а сама його робота охоплювала літературні вечори, мистецькі акції, історико-культурні лекції, фольклорно-етнографічні ініціативи, поїздки

історичними місцями України та акції пам'яті репресованих діячів культури [16, с. 18]. Усе це давало підстави сучасним дослідникам трактувати «Сучасник» як один із найважливіших центрів київського шістдесятництва, де творча діяльність поєднувалася з інтелектуальним пошуком, поверненням забороненої культурної спадщини та критичним ставленням до радянської моделі культури [17, с. 44]. Водночас саме в межах цього простору особливо помітною була участь жінок, які не лише долучалися до клубного життя, а й суттєво впливали на його атмосферу, ідейне наповнення та культурну динаміку.

Жіноча присутність у «Сучаснику» була справді вагомою. До числа найпомітніших учасниць клубного середовища належали Алла Горська, Ліна Костенко, Ірина Жиленко, Михайлина Коцюбинська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Галина Зубченко. Вони репрезентували різні сфери творчості, однак усіх їх єднала належність до покоління шістдесятників, внутрішня опозиційність до офіційної ідеології та зацікавлення українською культурною традицією [16, с. 12]. Особливо значущою була роль Алли Горської, яка в середовищі шістдесятників сприймалася як одна з найяскравіших і найавторитетніших постатей. Матеріали про неї переконливо засвідчують, що її участь у житті клубу мала не лише мистецький, а й виразний організаційний та моральний характер: вона була активною в різних культурних акціях, підтримувала неформальні зв'язки між учасниками середовища, брала участь у вечорах пам'яті, художніх ініціативах, громадянських вчинках, які поступово надавали клубу рис культурної опозиції [44, с. 35]. У цьому сенсі Алла Горська була не тільки художницею, а й однією з тих постатей, через яких жіноча участь у «Сучаснику» набувала виразного суспільного звучання.

Не менш важливим був внесок інших учасниць клубу. Ліна Костенко, Ірина Жиленко та Михайлина Коцюбинська репрезентували літературний та інтелектуальний вимір шістдесятницького середовища. Їхня участь у клубному житті виявлялася в літературних вечорах, дискусіях, неформальному інтелектуальному спілкуванні, що формувало нову культуру

слова, нову модель творчої поведінки і новий тип духовної незалежності [45, с. 112]. При цьому дуже важливо, що жінки в «Сучаснику» не були лише виконавицями чи присутніми на заходах. Вони були співтворчинями самого середовища, бо через свої тексти, виступи, особисту поставу і культурні ініціативи задавали етичний і естетичний тон цілому поколінню. Михайлина Коцюбинська, як видно з її спогадів, належала до тих інтелектуалів, для яких шістдесятництво означало не просто культурну новизну, а моральний вибір і спосіб буття в умовах несвободи [45, с. 126]. Ірина Жиленко у своїх мемуарах передає атмосферу шістдесятницького Києва, в якій неформальні зустрічі, літературні вечори, спілкування в мистецькому середовищі ставали формою внутрішнього опору радянській буденності. ««Київ тих років був сповнений зустрічей, розмов і внутрішньої свободи, яку ми відчували попри все». [47, с. 256]. Це дозволяє розглядати участь жінок у «Сучаснику» не як другорядний компонент, а як одну з основ його життєздатності.

Основні форми жіночої участі в діяльності клубу були досить різноманітними. Передусім це мистецька творчість, яка в умовах початку 1960-х рр. набувала значення не лише естетичної, а й світоглядної дії. Жінки-художниці, пов'язані з «Сучасником», активно зверталися до українського народного мистецтва, орнаментики, традиційного одягу, декоративних форм, а також до спадщини українського модернізму, зокрема бойчукізму [16, с. 18]. Такий інтерес був не випадковим, оскільки саме через звернення до витісненої або маргіналізованої національної традиції формувалася альтернатива офіційній соцреалістичній естетиці. Важливу роль у цьому процесі відігравали й жінки, які працювали в царині мистецького оформлення, живопису, декоративного мистецтва та моделювання одягу. Не менш вагомою була їхня участь у літературному житті клубу. Вечори пам'яті, літературні читання, виступи молодих поетів і поетес, обговорення нових текстів формували особливу атмосферу інтелектуального піднесення, де жінки виступали як авторки, слухачки, організаторки й популяризаторки нової української культури [17, с. 49].

Окрім цього, жіноча участь виявлялася в організації культурно-просвітницьких заходів та в активному зверненні до історичної пам'яті. Для «Сучасника» надзвичайно важливими були вечори, присвячені українським культурним діячам, лекції з історії української культури, інтерес до репресованого мистецького покоління 1920–1930-х рр., поїздки історичними місцями України, а також пошук і повернення замовчуваних сенсів національного минулого [16, с. 24]. Саме в цих практиках жінки брали активну участь. На цьому рівні їхня присутність була особливо значущою, оскільки вона поєднувала емоційно-моральний аспект із культурною та організаційною роботою. Через це «Сучасник» ставав не просто місцем творчих зустрічей, а середовищем, де відновлювався зв'язок із національною традицією, а отже, формувалася нова українська самосвідомість [9, с. 123].

У ширшому сенсі жінки в клубі були носійками культурного опору. Їхня діяльність сприяла утвердженню атмосфери духовної свободи, неприйняття офіційного конформізму та опору радянській культурній політиці. Г. Касьянов цілком слушно показує, що шістдесятництво в цілому було не стільки політичною, скільки моральною і культурною опозицією системі, а тому саме середовище клубів творчої молоді стало простором такого типу спротиву. У «Сучаснику» ця опозиційність не завжди мала форму відкритого політичного протесту, однак виявлялася у виборі тем, у зверненні до заборонених сторінок національної історії, у спробі говорити правду мовою мистецтва, у небажанні підпорядковувати творчість партійним настановам. Саме жінки, які поєднували мистецьку, літературну та культурно-організаційну діяльність, були важливими носійками цього опору. Через їхню участь шістдесятницьке середовище набувало особливої моральної чутливості, етичної загостреності та національної визначеності [9, с. 130].

Отже, участь жінок у діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник» була не допоміжною, а сутнісною складовою його існування як осередку київського шістдесятництва. Саме вони разом з іншими представниками молоді інтелігенції формували той культурний прос тір, у якому поєднувалися

мистецькі пошуки, літературне новаторство, інтерес до національної традиції та прагнення до духовної свободи. Жінки не лише брали участь у творчих вечорах, художніх акціях і просвітницьких ініціативах, а й надавали цьому середовищу особливої моральної чутливості, інтелектуальної напруги та національно-культурної виразності.

Їхня діяльність сприяла утвердженню в клубі атмосфери неприйняття офіційного конформізму, пошуку історичної правди та відновлення зв'язку з українською культурною спадщиною. Через мистецтво, літературу, організаційну роботу й особисту громадянську позицію вони стали важливою силою культурного опору початку 1960-х рр. Саме в межах «Сучасника» жіноча участь набула значення не лише творчої, а й світоглядної дії, що згодом стала однією з передумов ширшого розвитку українського опозиційного руху.

2.2. Алла Горська як неформальний лідер та символ нескореності

Алла Горська посідає особливе місце в історії українського шістдесятництва не лише як талановита художниця, а і як одна з найвиразніших постатей покоління, що в умовах відлиги перетворило культурне пожвавлення на форму духовного й національного самоутвердження. Народилася Алла Горська 18 вересня 1929 р. в Ялті в родині відомого радянського кінорежисера Олександра Горського. Дитинство і юність її пройшли в мистецькому середовищі, що визначило ранній потяг до образотворчого мистецтва. Вона навчалася в Київському державному художньому інституті, який закінчила 1954 р., здобувши фах живописця. Формування Горської як особистості відбувалося на перетині двох світів: офіційної радянської культури, до якої належала родина, та пробуджуваної української національної свідомості, яку вона відкривала для себе вже у студентські роки. Українську опанувала за власним бажанням уже дорослою. На запитання «Чому стався такий перехід?» Алла Горська відповідала:

«Надходить мить, коли тобі раптом стає соромно. Вже десь із півроку, як відчула: живемо безсоромним життям!». Радянська «денацифікація» України їй пекла. Перебуваючи якось у Краснодарі на Луганщині, вона зафіксувала: «Місто не має українських ознак. Вражаюча суміш козаків донських, росіян, українців, китайців». Саме це поєднання — мистецький професіоналізм і зростаюча громадянська відповідальність — визначило її подальший шлях і зробило її однією з найяскравіших постатей українського шістдесятництва. Її становлення відбувалося в атмосфері загального піднесення кінця 1950-х — початку 1960-х рр., коли в середовищі молодого українського інтелігенції дедалі чіткіше виявлялося прагнення повернути культурі національну змістовність, історичну пам'ять і моральну правду. Саме в цій атмосфері формувалося коло київських шістдесятників, яке об'єднувало письменників, художників, науковців, театральних діячів, перекладачів, усіх тих, для кого мистецтво переставало бути лише сферою фахової самореалізації і ставало простором етичного вибору [52]. Алла Горська органічно увійшла до цього середовища, проте згодом вийшла за межі суто мистецького кола, оскільки її постать дедалі більше поєднувала в собі художній таланти, громадянську рішучість і моральну безкомпромісність. Її внутрішня еволюція відбувалася надзвичайно інтенсивно: від участі в офіційно припустимому художньому житті вона переходила до дедалі глибшого усвідомлення культурної, національної й людської відповідальності, що і зробило її однією з найпомітніших постатей руху. Національно-визначений характер своєї творчості та її роль у протистоянні радянській системі Алла Горська формулювала як свідомий вибір на користь самобутнього розвитку культури: «...я працюю, щоб було мистецтво сучасне, українське, яке представляє свій народ. Народ незламний. Мистецтво, яке репрезентує націю, в свій час ніхто не зможе звалити» [44, с. 118].

Важливим середовищем, у якому цей процес набув особливої виразності, став Клуб творчої молоді «Сучасник». У його межах Алла Горська виявила себе не лише як учасниця, а як одна з найактивніших і

найвпливовіших постатей київського шістдесятницького осередку. Клуб був простором, де поєднувалися літературні вечори, мистецькі акції, дискусії, меморіальні заходи, зацікавлення народною культурою, історією та питаннями національної пам'яті. Саме тут Горська дедалі виразніше постає не просто як художниця серед інших митців, а як людина, що мала особливу здатність згуртовувати довкола себе однодумців, оживлювати будь-яку справу, перетворювати творчі контакти на духовну спільність [53]. Участь Алли Горської в діяльності «Сучасника» охоплювала не лише художню присутність у його ініціативах, а й реальну організаційну та моральну роботу. Її майстерня, як і її повсякденне спілкування з колом шістдесятників, ставали місцем формування нової культури взаємин, заснованої на довірі, відкритості, національному пробудженні та особистій відповідальності. Вплив Горської в клубному середовищі був не формальним, а глибоко реальним: вона поступово перетворювалася на один із його моральних центрів.

Ця роль безпосередньо пов'язана з феноменом її неформального лідерства. Алла Горська не займала інституційно визначеної керівної позиції, однак її авторитет у шістдесятницькому середовищі був винятковим. Джерело цього авторитету полягало не в посаді, а в силі особистості. Сучасники сприймали її як людину внутрішньо цілісну, послідовну, емоційно потужну і водночас надзвичайно віддану своїм переконанням. Її відкритість, готовність підтримати інших, рішучість у складних ситуаціях, здатність діяти без страху й напівтонів робили її прикладом для оточення [44]. Вона не лише поділяла ідеї шістдесятництва, а й утілювала їх у щоденній поведінці. Саме це пояснює, чому навколо неї гуртувалися люди, чому її присутність означала не просто дружнє товариство, а певний моральний орієнтир. Її лідерство було етичним і практичним водночас: А. Горська вміла не лише говорити про гідність, свободу і правду, а й брати на себе відповідальність за конкретний вчинок, за підтримку друзів, за участь у ризикованих ініціативах. Літературний критик Євген Сверстюк казав: «В нашому середовищі Алла Горська була дуже важливою особою». А живописець Опанас Заливаха коментував її постать так:

«Навколо Алли Горської, що була найяскравішою постаттю, найрішучішою і найенергійнішою, гуртувалися всі ті, хто був небайдужий, хто шукав витоків та сучасних напрямків, аби виявити своє українське лице серед культур народів світу». Тому її неформальний вплив у шістдесятницькому колі був значно ширшим за суто мистецький вимір.

Проте саме мистецька діяльність Алли Горської стала першою і, можливо, найвидимішою формою її внутрішнього спротиву системі. Її творчість розгорталася в царині живопису, монументального мистецтва, декоративних форм, проте її значення не можна зводити лише до художньої техніки чи стилістичних особливостей. У доробку А. Горської виявлялося прагнення повернути мистецтву зв'язок із національною традицією, символічним ладом української культури, історичною пам'яттю й народною образністю. Це звернення до українських культурних архетипів мало не лише естетичний, а й світоглядний характер. У добу, коли офіційна культурна політика вимагала уніфікації, ідеологічної керованості та вірності канонам соціалістичного реалізму, мистецтво А. Горської ставало простором духовної свободи. Її твори були важливими не тільки через формальні новації, а й тому, що в них виявлялася відмова від безликого нормативного мистецтва на користь національно вкоріненого і внутрішньо чесного художнього висловлювання [25]. Саме тому її мистецький доробок слід розглядати як одну з форм культурного опору: він не проголошував політичних декларацій у прямому сенсі, але заперечував саму логіку культурної покори.

З часом ця внутрішня настанова дедалі виразніше переходила у відкриту громадянську позицію. Алла Горська стала однією з тих постатей, для яких межа між культурницькою діяльністю і громадянським спротивом виявилася умовною. Переламним моментом у переході Алли Горської до відкритого протистояння номенклатурі став березень 1964 року, коли партійне керівництво знищило створений нею у співавторстві вітраж «Шевченко. Мати». Цей акт вандалізму та подальше виключення художниці зі Спілки художників (у квітні 1964 р.) лише зафіксували її статус безкомпромісного

лідера. Уже в другій половині 1960-х рр. її участь у суспільно значущих ініціативах виходить за межі суто мистецького життя. Вона долучається до протестів проти арештів української інтелігенції, підтримує заарештованих та їхні родини, бере участь у діях, пов'язаних із поверненням історичної пам'яті про жертви сталінських репресій. Прикладом може слугувати її участь в організації та підписанні у квітні 1968 р. «Листа-протесту 139-ти» проти незаконних закритих судів над інтелігенцією. [7].

У 1962–1963 рр. Алла Горська разом з однодумцями відкрила на Лук'янівському та Васильківському заводах таємні місця поховання жертв репресій 1920–1930 рр, які розстріляли в Биківні члени НКВС, і повідомила про це Київській міській раді. Це була перша публічна ініціатива пам'яті про жертви сталінського терору, ініційована жіночо-державною КТМ. Для влади вона ставала небезпечною не лише як мисткиня з виразною національною орієнтацією, а як людина, що поєднала художній авторитет із реальною готовністю до відкритого морального спротиву [53].

Протягом 1965–1968 років А. Горська послідовно долучалася до акцій протесту проти судових розправ над українськими правозахисниками — Б. і М. Горинями, П. Заливахою, С. Караванським, В. Морозом та В. Чорноволем, у зв'язку з чим зазнала системних переслідувань з боку органів державної безпеки. Так, у 1969—1970 рр. А. Горська підтримувала виступи Валентина Мороза, навіть статтю «Серед снігів», зустрінуту частиною української інтелігенції неприхильно. (У «справі» В. Мороза знаходиться вилучена під час обшуку поштівка від А. Горської, де вона називає В. Мороза, з огляду на його громадську активність, «квіткою серед снігів»). Викликана влітку 1970 року на допити в івано-франківське КДБ, відмовилася давати проти Мороза будь-які свідчення і глузувала із слідчого Баранова (називала його «товариш Баран» і т. п.). За кілька днів до смерті висловлювала щирий жаль, що не поїхала на суд Мороза в Івано-Франківськ і написала заяву-протест до Верховного суду УРСР про незаконність і жорстокість вироку (чи встигла надіслати — невідомо).

Поряд із відкритими протестами та підписанням колективних листів, важливою формою опозиційного вияву Алли Горської залишався інтелектуальний іронічний опір радянському трибу життя. Ілюстрацією цієї тенденції є події вересня 1964 р., пов'язані із організацією спільного святкування 35-річчя А. Горської та її близького соратника І. Світличного. Ця подія, відома як «70-річчя на двох», відбулася в майстерні Л. Семикіної й була трансформована у мистецьку акцію з утворенням пародійної «Центральної Ювілейної Комісії» (ЦЮК). Висміюючи радянський бюрократизм, художниця та її однодумці маркували власні межі свободи, перетворюючи ювілей на виразний маніфест духовної незалежності від тоталітарної держави.

Унаслідок цього Алла Горська поступово набула значення, що виходило далеко за межі індивідуальної біографії. В історичній пам'яті вона постала не лише як яскрава художниця чи активна учасниця шістдесятницького руху, а як символ нескореності. Саме в її постаті поєдналися риси, які робили її особливо знаковою: внутрішня свобода, моральна чистота, безстрашність, вірність переконанням і небажання пристосовуватися до системи [53]. Її трагічна загибель ще більше посилила символічний вимір цієї постаті. Відтоді А. Горська закарбувалася в національній пам'яті як одна з тих людей, чие життя саме по собі стало моральним свідченням проти тоталітарного режиму. Вона виявилася не просто учасницею шістдесятництва, а його етичним уособленням, тією постаттю, через яку особливо виразно проступає незламний внутрішній стрижень усього покоління [26].

У ширшому сенсі Алла Горська має виняткове значення і для осмислення жіночого виміру українського шістдесятництва. Її біографія переконливо засвідчує, що жінки в цьому середовищі не були периферійними постатями чи лише супутницями чоловіків-шістдесятників. Навпаки, в особі Горської поєдналися мистецька самореалізація, громадянська мужність, моральне лідерство та здатність бути організуючим осередком середовища [9]. Саме тому її постать є ключовою для розуміння того, як жіноча присутність у шістдесятницькому русі ставала не допоміжною, а визначальною силою

культурного й громадянського опору. Алла Горська належить до тих історичних постатей, через яких особливо виразно видно, що українське шістдесятництво було не лише генераційним чи мистецьким явищем, а й глибоким моральним рухом, у якому жінки відігравали одну з центральних ролей. Тому вона залишається не лише однією з найважливіших постатей самого руху, а й одним із найяскравіших образів жінки опору в українській історії XX століття.

Отже, слід наголосити, що значення Алли Горської виходить далеко за межі її особистої біографії чи навіть окремого мистецького внеску. Її постать є надзвичайно важливою для розуміння жіночого виміру українського шістдесятництва. Вона переконливо засвідчує, що жінки були не периферійною, а однією з ключових сил цього руху. У випадку Горської йдеться про органічне поєднання творчої самореалізації, громадянської мужності, національної свідомості та морального лідерства. Саме тому вона стала одним із найвиразніших образів жінки-шістдесятниці, яка не лише творила культурне середовище, а й формувала новий тип суспільної поведінки, заснований на правді, відповідальності та внутрішній свободі. У цьому полягає не лише історичне, а й символічне значення Алли Горської для української культури другої половини XX ст.

2.3. Літературна опозиція: творчість та громадянська позиція Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Михайлини Коцюбинської

Літературна опозиція в контексті українського шістдесятництва постала як одна з найважливіших форм духовного спротиву радянській системі. Її витоки слід шукати в загальному культурному піднесенні кінця 1950-х – початку 1960-х рр., коли після сталінської доби українська інтелігенція отримала обмежену, але все ж відчутну можливість для творчого самовияву. Проте вже на початковому етапі стало очевидним, що радянська влада не мала наміру допустити справжню автономію мистецтва, наукової думки й

національної культурної традиції. Література й далі розглядалася як ідеологічний інструмент, покликаний обслуговувати офіційну доктрину соціалістичного реалізму, а будь-яке відхилення від нормативної моделі трактувалося як політична неблагонадійність [8]. Саме в цій ситуації й формувалася літературна опозиція шістдесятників, яка виявлялася не тільки у відкритому протесті, а й у послідовному захисті права митця на внутрішню свободу, естетичну незалежність, національну культурну пам'ять і моральну непідлеглість.

У цьому середовищі Ліна Костенко, Ірина Жиленко та Михайлина Коцюбинська репрезентували різні, але внутрішньо споріднені моделі інтелектуального й творчого спротиву. Їх об'єднувало неприйняття фальші, духовної уніфікації та культурного обезличення, однак кожна з них реалізувала свою опозиційність у відмінний спосіб: Ліна Костенко через принципову автономію художнього слова, Ірина Жиленко через утвердження цінності внутрішнього, приватного світу, Михайлина Коцюбинська через літературознавчу, критичну й етичну непоступливість [54]. Саме тому аналіз цих трьох постатей дає змогу глибше зрозуміти не лише багатоманітність шістдесятницького руху, а й вагомий жіночий вимір української літературної опозиції.

Особливе місце в цій тріаді належить Ліні Костенко, чия постать уже в 1960-х рр. набула значення одного з моральних і художніх авторитетів покоління. Народилася 19 березня 1930 р. в Ржищеві на Київщині в родині вчителя. Після закінчення Київського педагогічного інституту вона вступила до Літературного інституту імені Горького в Москві, який закінчила 1956 р. Її опозиційність виявлялася не стільки в прямій політичній декларативності, скільки в послідовному відстоюванні високої автономії мистецтва. Ліна Костенко принципово не приймала зведення поезії до функції ідеологічного супроводу радянської дійсності й обстоювала право художнього слова на незалежне існування в просторі правди, історичної пам'яті та етичної відповідальності [55]. Її творча позиція була формою духовного спротиву саме

тому, що вона відмовлялася пристосовувати поетичне мислення до кон'юнктурних вимог часу. У межах шістдесятницького середовища Ліна Костенко сприймалася як постать винятково принципова, внутрішньо вільна й водночас стримана, що лише посилювало її авторитет [9].

Значення Ліни Костенко для літературної опозиції полягало ще й у тому, що її поезія утверджувала іншу модель художньої мови й іншу систему цінностей. У ній не було ані нормативної риторики соцреалізму, ані спрощеного служіння офіційному оптимізму; натомість присутні глибока історична пам'ять, увага до людської гідності, високий рівень художньої культури та внутрішня етична безкомпромісність [55]. Саме тому її творча й особиста поведінка стали для сучасників взірцем інтелектуальної незалежності. Важливо, що навіть у спогадах представників шістдесятницького кола Ліна Костенко постає як людина, чия вимогливість до слова, до себе й до інших мала не лише естетичний, а й моральний сенс. Її мовчазна непоступливість системі, небажання входити в компроміс із владою й небайдужість до долі української культури перетворили її на символ тієї літературної опозиції, яка будувалася не на гучних деклараціях, а на щоденній вірності власним принципам.

Громадська позиція Л. Костенко в досліджуваний період відзначалася безкомпромісністю та активною участю в солідарних протестах. У 1965 р. поетка підписала колективний лист-протест проти першої хвилі арештів української інтелігенції. Того ж року вона була особисто присутня на судовому процесі над М. Осадчим та М. Зваричевською у Львові, а під час суду над братами Горинями відкрито продемонструвала підтримку підсудним, кинувши їм квіти. Спільно з І. Драчем Л. Костенко звернулася до редакції журналу «Жовтень» та львівського осередку письменників із закликом публічно виступити на захист заарештованих колег. Попри те, що тогочасна інтелігенція не наважилася на відкритий протест, результатом цих зусиль стало офіційне клопотання до суду про передачу Б. Гориня на поруки як наймолодшого з фігурантів справи.

У травні 1966 р. під час засідання Спілки письменників України, де відбувалося офіційне таврування так званих «націоналістичних відщепенців», частина молоді влаштувала тривалу овацію Л. Костенко, яка публічно захищала І. Світличного, П. Заливаху, М. Косіва та Б. Гориня. Новий виток правозахисної активності поетки припав на 1968 р, коли вона підписала «Лист-протест 139» на ім'я вищого радянського керівництва (Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного) з вимогою припинити практику протизаконних політичних судів. Того ж року вона надіслала листи на захист В. Чорновола у відповідь на його дискредитацію в газеті «Літературна Україна». Наслідком такої позиції стало повне блокування її імені в радянському інформаційному просторі — Л. Костенко тривалий час була змушена працювати «в шухляду».

Іншу, але не менш важливу модель літературної опозиції репрезентує Ірина Жиленко. Народилася діячка 1941 р. в Києві в родині службовців. Навчалася на філологічному факультеті Київського університету, де й потрапила в коло молодих літераторів, що формували обличчя шістдесятницької поезії. Її творчість часто сприймають як поезію приватного світу, камерного переживання, побутової деталі, інтимної інтонації. В умовах тоталітарної системи, яка прагнула підпорядкувати людину великим ідеологічним схемам, знеособити її внутрішній світ і регламентувати навіть емоційний досвід, право на індивідуальне переживання, на красу повсякдення, на особисту інтонацію саме по собі ставало формою незгоди [47]. Ірина Жиленко не протиставляла себе системі через прямолінійний політичний жест, але вона послідовно вибудовувала в поезії простір внутрішньої свободи, який не піддавався повному контролю з боку офіційної риторики.

Біографічно Ірина Жиленко належала до самого ядра шістдесятницького середовища. Вона була пов'язана з Клубом творчої молоді, перебувала в колі Івана Світличного, Алли Горської, Михайлини Коцюбинської, Василя Стуса, Євгена Сверстюка та інших визначних представників руху. Її мемуарна книга *Номо feriens* має особливу цінність саме тому, що дає змогу побачити шістдесятництво не лише як політичний чи культурний феномен, а як

середовище інтенсивного внутрішнього життя, дружби, солідарності, етичного вибору й духовної напруги [47]. У творчості І. Жиленко поєднувалися ліризм, жіноча чутливість, увага до речевого світу й тонке відчуття людської вразливості, але за цією зовнішньою «неполітичністю» приховувалося дуже важливе утвердження людської автономії [29]. Її поезія відстоювала право людини залишатися собою, берегти свій внутрішній простір, не розчинятися в масовій ідеологічній мові, і саме в цьому полягала її культурна опозиційність.

Аналізуючи громадянську позицію Ірини Жиленко, варто згадати про її участь у першій публічній правозахисній акції шістдесятників. Йдеться про події 4 вересня 1965 р. під час прем'єри кінострічки Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна». Опинившись в епіцентрі стихійного протесту проти радянських політичних репресій, поетка виявила не лише солідарність із переслідуваними колегами, а й глибоку аналітичну спостережливість. Опис цієї події зберігся у листуванні до чоловіка — відомого прозаїка Володимира Дрозда, де Жиленко зазначала, що перед початком фільму Іван Дзюба несподівано взяв мікрофон і повідомив про арешти інтелігенції, через що публіка в залі раптом стала переляканою. Поетка згадувала, що Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл, які приєдналися до Дзюби, у той момент «здавалися такими маленькими і безпорадними зі своїм прекрасним бунтом» перед натовпом. Потім, коли Стус запропонував встати на знак протесту, Ірина Жиленко була серед тих небагатьох, хто піднявся, хоча, за її словами, було відчуття, ніби вони «стоять під жерлами автоматів». [47, с. 89]

Цей «прекрасний бунт» став для поетки точкою неповернення, після якої конформне життя в радянських рамках стало неможливим. Попри те, що відразу після акції її друзів — Василя Стуса та Івана Дзюбу — запроторили за ґрати, а саму Жиленко почав переслідувати КДБ, цей досвід солідарності та подолання страху став визначальним для її внутрішньої свободи та знайшов відображення у всій її подальшій творчості.

Якщо Ліна Костенко уособлювала поетичну непоступливість і етичну висоту художнього слова, то Михайлина Коцюбинська репрезентувала інший тип літературного спротиву, в якому поєдналися критична думка, наукова культура, есеїстика й громадянська принциповість. Її місце в шістдесятницькому русі визначалося не тільки участю в колі творчої інтелігенції, а й особливою формою інтелектуальної чесності, яка виявлялася в літературознавчих працях, критичних судженнях, епістолярії та суспільній поведінці [45]. Михайлина Коцюбинська народилася 18 грудня 1931 р. у Вінниці. Її життя почалося у меморіальному музеї, адже її батько Хома Коцюбинський був братом Михайла Коцюбинського і керував музеєм його імені. Михайлина закінчує школу із золотою медаллю й вступає до Київського державного університету на українську філологію. У кінці 1950-х рр. в Інституті літератури Михайлина знайомиться з тими, кого згодом назвуть шістдесятниками, і це перевертає її світогляд.

Її опозиційність полягала в принциповій відмові приймати спотворене, ідеологізоване бачення літератури. Для неї художній твір був не ілюстрацією до партійних схем, а сферою правди, естетичної цілісності та духовного самовираження [46]. Саме тому М. Коцюбинська не могла залишатися в межах офіційно санкціонованої критики, яка вимагала підпорядкування літературознавства політичному диктату. Вона належала до Клубу творчої молоді, брала участь у протесті 1965 р. в кінотеатрі «Україна», зазнала переслідувань, втратила можливість повноцінно працювати за фахом, але не відмовилася від своїх переконань. У цьому сенсі її літературознавча діяльність не була нейтральною науковою роботою, а ставала формою опору, бо захищала право української культури на власну інтерпретацію, на складність, на правду, на історичну і моральну глибину [45]. Показово, що в середовищі шістдесятників Михайлина Коцюбинська сприймалася як людина виняткової внутрішньої цілісності. Її авторитет ґрунтувався не на політичній риториці, а на інтелектуальній чесності, тактовності, незламності та здатності не зраджувати власних критеріїв навіть у ситуації сильного тиску. Саме тому в її

особі літературна опозиція набувала форми відкритого інтелектуального спротиву, де культура мислилася як простір свободи, а критична думка ставала інструментом морального самозахисту нації.

Безкомпромісна позиція Михайлини Коцюбинської яскраво проявилася у 1966 р., коли її виключали з партії за зв'язки з дисидентами. На запитання партійних діячів, про що вона думатиме після цього, дослідниця сміливо відповіла: «...якщо доводиться вибирати між ідеалами і партквитком, то я лишаю ідеали собі, а вам віддам партквиток...». [45, с. 62].

Цей крок коштував їй кар'єри: у 1968 р. М. Коцюбинську звільнили з Інституту літератури й заборонили публікуватися, а у 1972 р. її годинами допитували в КДБ (зокрема у справі Василя Стуса). Сама літературознавиця згодом згадувала ці переслідування не як трагедію, а як «моральний іспит» та «екзистенційний тест», який вона успішно витримала, зберігши свою гідність і чесність перед собою.

Порівняння Ліни Костенко, Ірини Жиленко та Михайлини Коцюбинської дає підстави говорити про спільну основу їхніх творчих і громадянських стратегій при всій очевидній відмінності індивідуальних моделей. Ліна Костенко уособлювала непоступливу етичну й художню автономію; Ірина Жиленко захищала право на приватний світ, людяність і внутрішню свободу; Михайлина Коцюбинська репрезентувала інтелектуальну відповідальність, критичну чесність і відкритий спротив ідеологічному спрощенню. Однак усіх трьох об'єднували вірність українській культурі, неприйняття фальші, захист людської гідності та спротив духовній уніфікації. Їхня опозиційність була не тільки реакцією на конкретні політичні обставини, а й формою глибшого етичного вибору.

У ширшому сенсі їхня творчість і позиція засвідчують, що в умовах радянської системи сама можливість писати по-іншому, мислити поза офіційними шаблонами, захищати культурну пам'ять і не зрікатися односторонності уже ставала формою культурного опору [9]. Тому літературну діяльність цих авторок не можна розглядати ізольовано від їхньої

громадянської поведінки. Їхні тексти були не лише естетичним явищем, а частиною ширшого руху духовного спротиву, що формував нову модель культурної поведінки в українському суспільстві.

Отже, Ліна Костенко, Ірина Жиленко та Михайлина Коцюбинська дають змогу побачити багатомірність жіночої участі в українському шістдесятництві. Вони не були другорядними фігурами літературного процесу, а формували його інтелектуальний, естетичний і моральний каркас. Кожна з них репрезентує окрему модель жіночої присутності в опозиційній культурі: поетичну непоступливість, інтимно-екзистенційну альтернативу тоталітарному знеособленню, інтелектуально-критичну незгоду з ідеологічним диктатом. Саме тому жіночий вимір шістдесятництва не можна зводити до допоміжної ролі: він був однією з визначальних сил українського культурного спротиву 1960-х рр., а літературна опозиція в особі цих авторок стала важливою складовою боротьби за духовну свободу, національну культуру й людську гідність.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В ПРАВОЗАХИСНОМУ РУСІ 1970-поч.1980рр

3.1. Ніна Строката-Караванська і поява українського правозахисту

На межі 1960–1970-х рр. український опозиційний рух зазнав кардинальної трансформації: під тиском масових арештів інтелігенції (хвилі 1965 та 1972 рр) та розгрому легальних культурних осередків він еволюціонував від культурницького шістдесятництва до відкритого правозахисного етапу. Провідною стратегією дисидентів стала апеляція до радянських законів, Загальної декларації прав людини та згодом — Гельсінських угод (1975). Першопрохідцем цієї нової, легальної форми боротьби на півдні України стала Ніна Антонівна Строката (у заміжжі — Строката-Караванська). Вона народилася 31 січня 1926 р. в місті Одеса, закінчила Одеський медичний інститут (1947) і була відомим науковцем-мікробіологом. У історії українського дисидентського руху другої половини ХХ ст. постать Ніни Строкатої-Караванської посідає особливе місце, оскільки дає змогу простежити один із найважливіших процесів доби: перехід від приватного спротиву конкретній несправедливості до усвідомленого правозахисту як форми громадянської дії. Її значення виходить далеко за межі біографії дружини політв'язня чи учасниці Української Гельсінської групи. Життєвий шлях Ніни Строкатої-Караванської переконливо засвідчує, що український правозахисний рух не виник одномоментно як готова політична структура, а визрівав у моральному досвіді людей, які спершу змушені були боронити найближчих, а згодом, стикаючись із масштабом репресивної системи, переходили до захисту прав людини і національної гідності вже на загальносуспільному рівні [49].

Особливо показовим є те, що Ніна Строката-Караванська прийшла до правозахисної діяльності не з партійно-політичного чи підпільного середовища, а з простору висококваліфікованої інтелігентської праці. За

фахом вона була мікробіологинею та імунологинею, мала добру наукову підготовку, володіла кількома мовами, публікувала наукові праці, готувала кандидатську дисертацію. Саме ця обставина є принципово важливою для розуміння її подальшої ролі: правозахисниця в її особі формувалася не стихійно, а на ґрунті дисциплінованого мислення, професійної точності, уміння працювати з фактами й документами, внутрішньої відповідальності за сказане слово. У подальшому ці риси стануть визначальними для її діяльності: протест Ніни Строкатої-Караванської ніколи не зводився лише до емоційного обурення, а завжди прагнув фактичної аргументованості, правової підставовості та моральної переконливості [56].

Особистісний та громадянський шлях Ніни Строкатої зазнав кардинальних змін після її знайомства у 1961 р. з дисидентом Святославом Караванським, який повернувся до Одеси після понад 16 років радянських таборів. Попри постійний тиск каральних органів, С. Караванський активно займався літературною працею (зокрема, уклав «Словник рим української мови») та послідовно виступав проти тотальної русифікації вищої школи. Реакцією на ухвалений у 1965 р. Верховною Радою УРСР мовний закон стала його самвидавня стаття «Про одну політичну помилку» та офіційне клопотання до прокурора республіки з вимогою притягнути до відповідальності міністра освіти Ю. Даденкова.

13 листопада 1965 р. С. Караванського заарештували й без нового судового розгляду відправили відбувати залишок попереднього терміну — майже дев'ять років таборів суворого режиму. Повторний арешт чоловіка став переломним моментом для Н. Строкатої, яка фактично взяла на себе роль його головної захисниці. Вона координувала поширення інформації про публіцистичну й наукову спадщину чоловіка, готувала протестні петиції та листи, підтримувала зв'язок із родинами інших політв'язнів і забезпечувала трансляцію відомостей про український рух опору за межі «залізної завіси».

З цього моменту її діяльність набуває іншої якості: вона не тільки намагається врятувати конкретну людину, а й поступово починає

осмислювати репресії як системне явище, що вимагає не мовчазного терпіння, а публічного оприлюднення та морального спротиву [56].

Важливо наголосити, що вона не залишилася в межах ролі «дружини засудженого», яка лише клопочеться про побачення чи передачі. Її активність швидко виходить за ці рамки. Вона починає збирати й поширювати інформацію про обставини арешту, умови ув'язнення, незаконні дії адміністрації та судових органів, підтримує зв'язок із політв'язнями та їхніми родинами, надсилає звернення до радянських інстанцій і водночас шукає можливостей винести правду за межі СРСР. Особливе місце в цьому контексті посідає її відомий лист-клопотання з формулюванням «прошу його розстріляти», яке на перший погляд може сприйматися як жест відчаю, але в історичному контексті є радше вкрай загостреним моральним викриттям радянської системи, що роками ламала людину, водночас удаючи «законність» і «перевиховання». Документи київської Української Гельсінської Групи містять тексти офіційних заяв Ніни Строкати, які демонструють високий рівень правової свідомості та готовність до відкритого конфлікту з радянською юстицією. Її реакція на арешт чоловіка, Святослава Караванського, стала взірцем правозахисної безкомпромісності:

«Оскільки мій чоловік, Святослав Караванський, засуджений без суду і слідства на додаткові роки ув'язнення лише за те, що насмівився мати власну думку, я заявляю, що радянське правосуддя є фікцією. Якщо для того, щоб бути лояльним громадянином СРСР, потрібно відмовитися від власної совісті та зрадити близьких, то я відмовляюся від такого громадянства. Я вимагаю припинити переслідування моєї родини, або прошу розстріляти мого чоловіка відразу, щоб не продовжувати ці садистські тортури над людиною і його близькими». [57]. Цей епізод важливий не сам по собі, а як симптом нового типу протесту: мова вже не про прохання милості, а про публічне оголошення аморальної сутності репресивного механізму. Після цього Строкату неодноразово викликали на так звані "профілактичні" бесіди. Її наполегливо схиляли до припинення "підривної діяльності", чинили тиск із вимогою

розлучитися з "кримінальником" або бодай публічно від нього відмежуватися. На жоден із цих кроків вона не погодилася.

У цьому й полягає одна з найважливіших рис раннього українського правозахисту, який виразно проступає в діяльності Ніни Строкатої-Караванської. Він формувався не як абстрактне теоретизування про «загальні права», а як відповідь на цілком конкретний досвід кривди, арешту, ізоляції, морального шантажу, судового свавілля. Однак саме з цієї конкретики й постає ширший правозахисний горизонт. Строката-Караванська поступово переходить від захисту чоловіка до фіксації ширшого кола репресій, від індивідуальної справи до документування переслідувань цілої спільноти. Вона збирає свідчення, пише заяви, листи, протестні звернення, вибудовує комунікацію між в'язнями, їхніми родинами та зовнішнім світом, апелює і до радянського законодавства, і до міжнародної громадськості. Саме в такій практиці український правозахист починає оформлюватися як окрема етична й громадянська форма дії, у якій поєднуються факт, моральний аргумент і публічність [58].

Особливо важливим у цьому контексті є міжнародний вимір її діяльності. Збірка *Ukrainian Women in the Soviet Union. Documented Persecution* [59], укладена Ніною Строкатою, а також видання *A Family Torn Apart* [60] переконливо засвідчують, що вона мислила правозахист уже не лише як внутрішній український обов'язок, а як частину ширшої міжнародної боротьби за права людини. Її праця з документами, увага до фактів переслідування жінок, до руйнування родин, до тюремного й табірною насильства над українськими дисидентами переводила українське питання у площину універсального гуманітарного й правового дискурсу. Саме через такі тексти український досвід репресій ставав зрозумілим і переконливим для зовнішнього світу.

Новим етапом у становленні українського правозахисту став арешт самої Ніни Строкатої-Караванської в грудні 1971 р. Він мав широкий резонанс і засвідчив, що система сприймала її вже не як периферійну фігуру, а як

небезпечну учасницю руху опору. Арешт дослідниці спровокував створення 10 грудня 1971 р. «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої», що став першою в УРСР легальною правозахисною інституцією, куди увійшли провідні дисиденти. Цей факт має значення не лише біографічне, а й історичне. Уперше захист окремої особи в Україні набув такої відкритої, організованої і публічної форми. Отже, справа Строкатої-Караванської стала одним із важливих рубежів інституціоналізації українського правозахисту: від поодиноких актів солідарності середовище переходило до більш оформленої колективної дії. У цьому сенсі її арешт став не лише репресивним актом держави, а й каталізатором самоусвідомлення дисидентської спільноти.

Табірний досвід і заслання не зламали Ніну Строкату-Караванську, а, навпаки, надали їй діяльності ще більшої чіткості. Після звільнення вона діяла вже не тільки як жертва репресій чи дружина політв'язня, а як людина, що свідомо прийняла правозахисну місію. Логічним кроком у цій еволюції став її вступ до Української Гельсінської групи. Саме тут її біографія безпосередньо з'єднується з новим, гельсінським етапом українського руху опору, коли апеляція до прав людини отримувала чіткішу міжнародно-правову основу [61]. Якщо в попередній період її діяльність виростала з морального протесту проти беззаконня, то відтепер цей протест дедалі більше артикулювався мовою прав, свобод, юридичних гарантій і міжнародних зобов'язань.

Отже, значення Ніни Строкатої-Караванської для історії українського правозахисту полягає не лише в її участі в конкретних ініціативах чи організаціях. Її постать важлива передусім як модель переходу від особистої трагедії до громадянської місії, від захисту близької людини до захисту людської гідності як такої. У її діяльності поєдналися моральний протест, документальна точність, публічне слово, готовність до особистої жертви та здатність переводити український досвід репресій у міжнародний правозахисний контекст. Саме тому Ніну Строкату-Караванську слід розглядати як одну з ключових постатей раннього українського правозахисту, а її життєвий шлях — як один із найпереконливіших доказів того, що

український правозахисний рух виростав із глибоко особистого, але поступово національно й універсально осмисленого досвіду опору тоталітарній системі.

3.2. Оксана Мешко – «козацька матір» українського дисидентства

Оксана Мешко народилася 30 січня 1905 р. в містечку Старі Санжари на Полтавщині в малоземельній родині, що походила з давнього, ніколи не кріпаченого козацького роду. Громадянське становлення та майбутня правозахисна місія О. Мешко були безпосередньо зумовлені тривалим досвідом політичних репресій, яких її патріотична родина хронічно зазнавала від самого початку становлення радянського режиму. Так, ще у 1907 р. за участь в Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР) був засуджений її дядько Олександр Янко (повторно заарештований та страчений у 1936 р.). У 1920 р. радянська влада розстріляла на Холодній Горі в Харкові її батька Якова Мешка, а старший брат Євген — активний член «Просвіти» та повстанець загону отамана Івана Біленького — загинув у збройному протистоянні поблизу рідного містечка. Сама О. Мешко під час навчання на хімічному факультеті Інституту народної освіти в Дніпропетровську постійно зазнавала утисків та неодноразових відрахувань «за соцпоходження», що заклало тривкі навички спротиву дискримінаційній системі. Черговим випробуванням став арешт у 1935 р. її чоловіка, викладача Федора Сергієнка; після дев'яти місяців наполегливої боротьби О. Мешко досягла його звільнення, після чого родина з дітьми (Євгеном та Олександром) з метою уникнення подальших переслідувань НКВС була змушена евакуюватися до Тамбова.

Новий трагічний етап біографії О. Мешко пов'язаний із подіями Другої світової війни, під час якої внаслідок бомбардувань у Тамбові загинув її старший син Євген. Після повернення до Києва у 1945 р. вона опинилася в епіцентрі репресій проти членів своєї родини, зокрема сестри Віри Худенко,

чий чоловік (священник УАПЦ) та син (учасник оунівського підпілля) були заарештовані. Активні намагання О. Мешко розшукати та визволити затриману сестру привернули увагу спецслужб: 19 лютого 1947 р. її було безпідставно заарештовано за сфабрикованим звинуваченням у «намірі вчинити замах на першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова». Попри виснажливе слідство та жорстокий психологічний тиск, О. Мешко виявила виняткову незламність. Разом із сестрою Вірою її було засуджено до 10 років позбавлення волі. Табірне ув'язнення відбувала в Ухті (Республіка Комі) та в особливих політичних таборах Іркутської області, де важка праця в каменярнях призвела до інвалідизації. Звільнена у 1954 р. за станом здоров'я, О. Мешко після двох років перебування на спецпоселенні у 1956 р. повернулася до Києва вже сформованим, безкомпромісним борцем із тоталітарною системою.

Після реабілітації О. Мешко органічно увійшла в коло української інтелігенції, пов'язаної з шістдесятницьким середовищем. Її місце в ньому було унікальним: вона належала до старшого покоління, і саме глибокий біографічний досвід пережитого терору надавав її постаті особливої ваги та морального авторитету в очах молодих митців. Протягом 1963–1969 рр. О. Мешко зосередилася на легальній культурно-просвітницькій роботі на громадських засадах. Вона виступила ініціаторкою та координаторкою проведення у київських школах, клубах підприємств та науково-дослідних інститутах численних літературних ранків і вечорів, присвячених ювілеям Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки. Залучаючи до виступів артистів філармонії та діячів культури, О. Мешко констатувала високий суспільний запит на «культурно-духовну роботу», яка в тогочасних умовах слугувала прихованою формою плекання національної ідентичності та підготувала ґрунт для її подальшого переходу до відкритого правозахисту.

Однак по-справжньому центральною для розуміння її ролі є тема материнства. Саме через захист сина Олеся Сергієнка Оксана Мешко входить у правозахисний рух у новій якості. Арешт сина став для неї не лише

родинною трагедією, а каталізатором переходу від особистого болю до ширшої громадянської місії. Відстоюючи його право на справедливість, протестуючи проти незаконного переслідування, підтримуючи інших політв'язнів і їхні родини, вона дедалі виразніше виходила за межі ролі матері в приватному сенсі. Її материнство набувало суспільного змісту: захищаючи власного сина, вона фактично ставала захисницею цілого кола переслідуваних, а згодом і ширшої спільноти українських дисидентів. У цьому полягає один із найсуттєвіших вимірів її образу: «козацька матір» означає не біологічну чи родинну функцію як таку, а тип громадянського служіння, в якому материнська турбота перетворюється на моральну відповідальність за інших [62].

Таке розуміння її ролі особливо важливе в контексті Української Гельсінської групи. 9 листопада 1976 року вона виступила співзасновницею Української Гельсінської Групи, а згодом — фактично очолила її роботу в часи найжорсткіших погромів. Ось як згадує ці події: «До мене прийшов у 1976 році, восени, Микола Данилович Руденко зі своєю дружиною Раїсою з пропозицією вступити до Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод... От я сіла і задумалася. Кажу: «Нас зараз тільки двоє». «Нас буде більше, Оксано Яківно, не бійтеся, що нас двоє. Ми тільки складаємо з вами серцевину». [47, с. 220]. Після арештів провідних діячів УГГ саме вона стала однією з тих постатей, які забезпечували тяглість руху, не дозволяли йому розпастися під тиском репресій. Її правозахисна діяльність охоплювала написання заяв і протестів, документування порушень прав людини, підтримку зв'язку між ув'язненими, їхніми родинами й зовнішнім світом. Як свідчить Мешко, «це була перша в нашій історії боротьба легальна. Ми в своїх правозахисних документах — бо основна наша ідея: захист прав людини і захист прав нації — покликалися на Прикінцевий акт Гельсінських домовленостей і свої документи офіційно розсилали урядам 32-х країн Європи, США й Канади, а 35-ту — радянському урядові. Це була перша нагода, яку не можна було зігнорувати, на яку не можна було не опертися. Це була

нагода на підставі міжнародних правових документів боротися з ними». У цьому сенсі вона була не лише символом, а й практиком правозахисту. Водночас її особлива роль полягала в тому, що вона поєднувала організаційну активність із моральною стійкістю: для дисидентського середовища вона була не просто співробітницею правозахисної мережі, а людиною, чия незламність допомагала вистояти іншим [62].

Саме тому радянська влада сприймала її як небезпечну фігуру, незважаючи на вік. Репресії проти Оксани Мешко в 1980-х рр. мають розглядатися як кульмінація тривалого протистояння між моральною особистістю та тоталітарною державою. Незважаючи на похилий вік, О. Мешко зазнавала жорстокого тиску: після кількомісячної примусової психіатричної експертизи, 14 жовтня 1980 р. її заарештували за звинуваченням в антирадянській агітації, засудивши до заслання на берег Охотського моря. Влада прагнула довести, що не існує віку, статусу чи біографічного досвіду, які могли б захистити людину від каральної машини. Однак результат виявився протилежним: саме ця кричуща неспівмірність між старою жінкою і могутнім репресивним апаратом надала її образу ще більшої історичної сили. Мешко не зреклася ні переконань, ні обов'язку перед іншими, а її заслання стало ще одним доказом того, що тоталітарна система боїться насамперед моральної непіддатливості [61].

У ширшій перспективі образ Оксани Мешко дає змогу по-новому осмислити жіночий вимір українського дисидентства. Її історія переконливо свідчить, що жінка в русі опору могла бути не лише супутницею чи помічницею репресованого чоловіка, а самостійною моральною й правозахисною силою. Водночас її постать не зводиться до модерного типу політичної активістки. У ній поєдналися два начала: традиційний етичний код материнства, жертвності, опіки й відповідальності за ближніх та модерна практика правозахисної боротьби, яка спиралася на публічне свідчення, громадянську дію і послідовне відстоювання людської гідності. Саме в цьому поєднанні полягає аналітичний потенціал означення «козацька матір»: воно

фіксує особливий тип жіночого лідерства, де історична пам'ять, жертвність і твердість характеру зливаються в одну з найсильніших моделей українського опору XX ст. [62].

Отже, Оксана Мешко є однією з ключових постатей українського дисидентства не лише завдяки своїй участі в Українській Гельсінській групі, а й тому, що її життя стало прикладом перетворення особистого страждання на форму громадянського служіння. Вона поєднала в собі пам'ять про ранній терор, досвід табірної виживання, материнський захист, правозахисну практику й моральне лідерство. Саме тому її постать має розглядатися як одна з центральних для розуміння не лише українського правозахисту, а й жіночого обличчя українського руху опору другої половини XX ст. Водночас її біографія переконливо засвідчує, що український дисидентський рух тримався не тільки на політичних деклараціях чи організаційних структурах, а й на постатях виняткової внутрішньої сили, здатних уособлювати моральну непоступливість перед репресивною системою. Образ Оксани Мешко дає змогу побачити, як індивідуальна людська гідність, підсилена історичною пам'яттю та відповідальністю за інших, перетворювалася на важливий чинник колективного опору. У цьому сенсі її роль виходить за межі власної доби, залишаючись знаковою для осмислення традиції українського правозахисту, жіночого лідерства і незламності в національній історії.

3.3. Роль жінок у зборі інформації та поширенні самвидаву

Технічне та інформаційне забезпечення правозахисного руху трималося на функціонуванні мереж позацензурного друку, де центральною постаттю збору матеріалів та поширення самвидаву виступила Надія Світлична. Вона народилася 8 листопада 1936 р. в селі Половинкине Старобільського району Луганської області в селянській родині Олексія та Федори Світличних. Надія закінчила філологічний факультет Харківського державного університету

(1958), працювала вчителькою та редакторкою в Києві, де швидко увійшла до кола КТМ «Сучасник». На початку 60-х Надія почала їздити на гостини до Києва: творче коло вільних людей, що гуртувалось тоді навколо її брата, відкрило для неї Україну. Переворотом світогляду Світличної стала поїздка в Карпати 1963 р. разом із частиною Клубу творчої молоді. «Чому? Бо саме та подорож мені й відкрила Україну. То була подорож з магнітофонами, з дуже цікавими зустрічами. Оскільки з нами були львів'яни, яких галичани знали (...) їх знали, їм довіряли, і завдяки їм довіряли нам. Ми там наслухалися дуже багато цікавих розповідей. Ті розмови при ватрах, сама та мандрівка — то було щось виняткове у моєму житті», — розповідатиме жінка в інтерв'ю десятки років по тому [63].

Надія Світлична посідає в історії українського руху опору особливе місце, яке значно ширше за біографію окремої учасниці шістдесятницького середовища. Її діяльність дає змогу побачити одну з найважливіших, хоча довгий час недостатньо артикульованих, складових дисидентського руху, а саме ту повсякденну, але стратегічно незамінну працю, завдяки якій опір міг не лише виникати, а й тривати. Йдеться про підтримання горизонтальних зв'язків між репресованими й середовищем на волі, про збір і передавання відомостей щодо арештів, судів, умов ув'язнення, про поширення текстів самвидаву, збереження рукописів, організацію моральної та практичної підтримки родин політв'язнів. Саме в цій перспективі Надія Світлична постає не тільки як громадська діячка чи сестра Івана Світличного, а як одна з ключових постатей неформальної інформаційної інфраструктури українського опору [64]. Водночас її біографія відкриває і ширший жіночий вимір самвидавного та правозахисного середовища, у якому жінки нерідко брали на себе функції комунікації, документування, опіки й збереження пам'яті.

Громадянська позиція Надії Світличної визрівала не випадково і не лише як реакція на окремі репресивні акції держави. Вона формувалася в особливому інтелектуальному та родинному середовищі, пов'язаному з братом Іваном Світличним і ширшим колом київських шістдесятників.

Переїзд до Києва означав для неї входження в простір, де літературне спілкування, культурницька активність і політичне пробудження були нероздільними. Саме тут слово дедалі виразніше осмислювалося не просто як естетична форма, а як моральна дія, а інформація – як обов’язок перед правдою і спільнотою. Світлична входила до цього кола не як пасивна «родичка» знаного діяча, а як самостійна учасниця культурного пробудження 1960-х років, включена в мережу контактів з Іваном Драчем, Аллою Горською, Василем Стусом, Іриною Жиленко, Євгеном Сверстюком та іншими представниками нового покоління української інтелігенції [63]. Саме ця атмосфера сприяла тому, що для неї збір, передавання і збереження текстів, листів, машинописів і свідчень ставали не допоміжною, а органічною частиною культурного життя. У ширшому сенсі Надія Світлична формувалася в тому самому жіночому колі шістдесятництва, де діяли Ірина Жиленко, Михайлина Коцюбинська та інші жінки, чия присутність забезпечувала не тільки творче, а й комунікативне та етичне функціонування середовища [52].

Участь Надії Світличної в самвидаві не зводилася до епізодичного читання заборонених текстів чи особистої симпатії до позацензурної літератури. Її роль полягала саме в активному обігу інформації. Вона брала участь у поширенні машинописних матеріалів, підтримувала контакти між авторами, читачами та однодумцями, а згодом між політв’язнями, їхніми сім’ями і громадським середовищем. Часто редагувала та тиражувала на друкарській машинці заборонену літературу різних масштабів — від поезій Василя Симоненка до об’ємних прозових творів. Зокрема, вона здійснювала редакційну правку повісті «Більмо» Михайла Осадчого, що згодом фігурувала як один із доказів у її кримінальному звинуваченні. Світлична також редагувала ключові праці Євгена Сверстюка, серед яких «Іван Котляревський сміється», «На мамине свято» та «Собор у риштованні». Вона згадувала, що дивилася на Сверстюка «знизу вгору» і спочатку почувалася ніяково в ролі редакторки критика такого масштабу, проте він завжди з вдячністю приймав зауваження. Ця інтелектуальна співпраця переросла у взаємну підтримку під

час радянських судилищ: Сверстюк та Іван Світличний виступали свідками на її процесі, а вона — на процесі Сверстюка.

Процес поширення непідцензурних текстів у 1960-х рр. не мав чіткої організаційної структури чи єдиного центру; натомість існувало безліч автономних кіл, які подекуди перетиналися. Конспірація межувала з легальністю, а самі шістдесятники радше інтуїтивно відчували межі дозволеного, ніж копіювали класичне підпілля. Водночас траплялися й суто конспіративні епізоди. Світлична описувала детективну історію взаємодії з філософом Василем Лісовим, якого вона на той час особисто не знала. Їй довелося передавати йому друкарську машинку за заздальгідь узгодженими прикметами й паролями. Операція пройшла успішно, проте під час наступної випадкової зустрічі на вулиці Лісовий, дотримуючись суворих правил безпеки, пройшов повз неї абсолютно незворушно, через що Світлична жартома характеризувала його як «справжнього конспіратора».

Умови радянської дійсності робили таку діяльність надзвичайно небезпечною, оскільки вона підривала державну монополію на інформацію і створювала альтернативний моральний простір, вільний від офіційної брехні [64]. Саме жінки в багатьох випадках ставали носійками цієї «тихої» інфраструктури опору: передавали тексти, переписували матеріали, зберігали рукописи, доставляли звістки, підтримували канали неформальної комунікації. У цьому контексті Надія Світлична посідала особливе місце, оскільки поєднувала глибоку включеність у літературне середовище з високим рівнем особистої довіри з боку однодумців. Родина Світличних загалом була одним із осередків інтелектуального опору, а Надія — однією з тих, хто забезпечував його повсякденну життєздатність.

Від персональної історії Надії Світличної природно перейти до ширшого висновку про жіночі мережі солідарності в середовищі українського опору. Саме жінки часто виконували ту працю, без якої не було б ані самвидаву, ані правозахисної документації, ані навіть відчуття спільноти. Вони зберігали листування, передавали звістки, підтримували родини репресованих,

фіксували події, оберігали пам'ять про заарештованих і загиблих. Участь жінок у зборі й поширенні інформації мала водночас документальний, комунікаційний, морально-опікунський і меморіальний характер. На цьому тлі діяльність Надії Світличної є однією з найвиразніших. Її значення полягало не лише у фактичному поширенні текстів, а й у здатності утримувати середовище як середовище, не дозволяючи страху, ізоляції та репресіям його атомізувати.

8 листопада 1967 р. Н. Світлична спільно з Л. Костенко та І. Дзюбою надіслали офіційне звернення на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, у якому судовому процесу над В. Чорноволом було дано чітку правову кваліфікацію як «порушенню елементарних процесуальних норм» та «особистій помсті й розправі наділених владою людей над людиною, яка інакше мислить». Згодом, 15 листопада 1967 р., представниці жіноцтва забезпечили свою безпосередню присутність на засіданні суду у справі В. Чорновола, демонструючи солідарність та здійснюючи цивільний контроль за діями влади.

Арешт Надії Світличної та її подальше ув'язнення не припинили правозахисної діяльності, а перевели її в площину табірної опору та культурного самозбереження. У мордовських концтаборах вона стала безпосередньою носійкою та фіксаторкою унікального досвіду, а її спогади перетворилися на повноцінне історичне джерело. Зокрема, описуючи специфіку відзначення релігійних свят у неволі, Н. Світлична зазначала:

«Протягом свого 4-річного ув'язнення мені припало тричі святкувати Різдво в умовах Мордовського концтабору для жінок... Ми починали готуватися до свят заздалегідь... Зрештою до Різдва мали традиційних 12 страв, а якщо бракувало до 12-ти — лічили окремо хліб і сіль, узвар і чай... Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з барака колядувати сусідам і всім добрим людям... Сусіди — це наші побратими Василь Стус і Славко Чорновіл, з якими нас розділяло лише кілька рядів "запретки"...» [65, с. 553–555].

Ці свідчення фіксують не лише специфіку табірному побуту, а й солідарні практики виживання та ментальні форми внутрішньої свободи. Завдяки спільним зусиллям політв'язнів, зокрема художньому та художньо-прикладному внеску Стефанії Шабатури та Орисі Сеник, жіноче табірне середовище трансформувало приватний простір у трибуну морального опору тоталітарній системі. Мемуари Н. Світличної демонструють, як індивідуальна пам'ять про дотримання національних традицій інтегрувалася в загальнонаціональний архів свідчень про радянський репресивний апарат, продовжуючи її доарештну правозахисну місію із документування та трансляції історичної правди.

Після еміграції роль Надії Світличної в інформаційному забезпеченні українського опору не тільки не зменшилася, а й набула нового масштабу. Вона стала однією з тих постатей, які перенесли досвід українського самвидаву і правозахисного документування в міжнародний простір. Праця в Закордонному представництві Української Гельсінської групи, участь у виданні «Вісника репресій в Україні», редакторська й журналістська робота, зокрема на Радіо «Свобода», були логічним продовженням її попередньої місії [42]. На цьому етапі самвидав трансформувався у ширшу систему альтернативної інформаційної політики українського руху опору. Якщо в 1960–1970-х рр. ішлося переважно про машинописний обіг текстів і передачу неофіційних відомостей усередині країни, то в еміграції ця практика набувала міжнародного звучання. Надія Світлична стала однією з тих, хто забезпечував цю тяглість між підпільним словом усередині СРСР і правозахисною публіцистикою за кордоном, між локальною солідарністю й глобальним інформуванням світу про репресії в Україні [43]. Її діяльність у цей період переконливо засвідчує, що інформаційний спротив не був допоміжним елементом руху, а становив одну з його базових форм.

Отже, постать Надії Світличної дає змогу побачити одну з найважливіших граней українського руху опору другої половини XX століття – роль жінок у створенні, збереженні й поширенні інформації. Її діяльність

переконує, що самвидав і правозахист трималися не лише на авторах програмних текстів чи публічних речниках, а й на тих, хто забезпечував зв'язок між людьми, документами, подіями, спогадами і середовищами. Саме жінки часто ставали носійками тієї повсякденної, малопомітної, але критично важливої інфраструктури опору, без якої неможливими були б ні комунікація, ні солідарність, ні сама тяглість руху. Надія Світлична репрезентує цю роль у найбільш виразній формі: як учасниця самвидаву, зберігачка пам'яті, зв'язкова між середовищами, табірна свідкиня, еміграційна популяризаторка і правозахисна журналістка. Саме тому її постать є ключовою не лише для розуміння жіночого виміру дисидентства, а й для осмислення самої логіки українського інформаційного спротиву, в якому правда виживала завдяки тим, хто вмів її берегти, передавати й робити суспільно дієвою.

3.4. «Дружини спротиву»: роль дружин політв'язнів у підтримці зв'язку між таборами та вільним світом

Формування феномену «інституту дружин політв'язнів» як самостійного суб'єкта протесту чітко простежується від 8 листопада 1967 р., коли колективне звернення родичок репресованих до партійного керівництва відкрито задекларувало незаконність дій судової системи. У структурі українського дисидентського руху другої половини ХХ ст. особливе місце посідає та категорія жінок, яких умовно, але цілком правомірно можна означити як «дружини спротиву». Це поняття не слід зводити лише до приватної подружньої вірності чи до моральної підтримки чоловіків, репресованих радянською владою. Насправді йдеться про значно ширшу і суспільно важливішу функцію. В умовах, коли держава намагалася максимально ізолювати політв'язня, позбавити його голосу, вилучити з суспільного простору, саме дружини, найближчі жінки родинного і середовищного кола часто ставали тими, хто не дозволяв цій ізоляції стати остаточною. Вони підтримували комунікацію між ув'язненими і світом на

волі, добивалися побачень, возили передачі, передавали листи й усні свідчення, зберігали рукописи, контактували з правозахисним середовищем в Україні та поза її межами, а подекуди й самі ставали публічними речницями руху опору [66]. Саме тому поняття «дружини спротиву» має не побутовий, а виразний аналітичний сенс: воно фіксує особливу форму жіночої участі в дисидентстві, коли особиста драма ставала точкою входу в громадянське служіння. У цьому ракурсі постаті Раїси Мороз, Віри дають змогу побачити різні, але типологічно споріднені моделі такої участі [67].

Показово, що жодна з цих жінок не входила в рух опору як «професійна» політична активістка. Їхній шлях починався не з абстрактної ідеологічної програми, а з конкретного досвіду удару, завданого репресивною системою по родині, близькому колу, цілому середовищу однодумців. Саме арешт чоловіка, друга, товариша чи найближчого кола людей примушував жінку вступати в простір, де приватне переставало бути лише приватним. У радянських умовах вже сама спроба довідатися правду про місце ув'язнення, добитися дозволу на побачення, передати ліки чи харчі, домогтися права на листування або хоча б відмовитися від публічного зречення чоловіка перетворювалася на акт громадянської непокорі. Репресивна система сама виштовхувала дружин політв'язнів у політичний простір, бо прагнула не лише ізолювати самого в'язня, а й морально зламати його найближче оточення. Саме тому жіноча вірність у цій ситуації ставала не приватною чеснотою, а суспільною позицією. У ширшому шістдесятницькому і правозахисному контексті це дуже добре видно на прикладі середовища Н. і І. Світличних, М. Коцюбинської, О. Мешко, Н. Строкатої-Караванської та інших жінок, які підтримували тяглість зв'язків у розірваному репресіями культурному просторі.

Найвиразніше ця логіка простежується в постаті Раїси Мороз. Її біографія засвідчує, як дружина політв'язня ставала не лише моральною опорою для чоловіка, а фактично зв'язковою між табором і вільним світом. Раїса Мороз народилася 1 квітня 1937 р. в селі Великий Янісоль (нині смт Велика Новосілка) Донецької області в грецькій родині, закінчила

філологічний факультет Донецького педінституту та понад десятиліття вела виснажливу міжнародну боротьбу за звільнення свого чоловіка Валентина Мороза. Після арештів чоловіка Раїса Мороз узяла на себе величезний обсяг повсякденної і водночас політично значущої роботи: поїздки на побачення, передачі, комунікацію з іншими дружинами політв'язнів, поширення інформації про суди, умови утримання та нові переслідування, підтримання контактів із київським, львівським, а згодом і московським правозахисним середовищем [69]. Її мемуарна книжка «Проти вітру» особливо цінна тим, що дозволяє реконструювати не лише фактичний бік цієї діяльності, а й її психологічний зміст: постійне балансування між страхом і обов'язком, між потребою захистити дитину і неможливістю відмовитися від боротьби за чоловіка, між домашнім виживанням і входженням у дедалі ширший простір солідарності. Характеризуючи коло спілкування та мотиви написання мемуарів, авторка наголошує на унікальності досвіду тогочасного середовища: «Саме завдяки цим випробуванням мені пощастило познайомитися з гроном чесних і сміливих людей, які не побоялися йти проти вітру, обстоюючи свої погляди й переконання в нелюдських умовах життя». [37, с. 5].

Водночас роль Раїси Мороз не вичерпувалася внутрішньою комунікацією в середовищі українських дисидентів. Саме вона стала одним із тих каналів, через які справа Валентина Мороза вийшла на міжнародний рівень. Контакти з Людмилою Алексєєвою, Андрієм Сахаровим, західними журналістами, правозахисними організаціями, участь у пресконференціях і зверненнях перетворили її з «дружини політв'язня» на публічну речницю правозахисного протесту [69]. Її діяльність демонструє, що міжнародний розголос навколо українських справ був би неможливим без тієї часто невидимої, але виснажливої праці, яку виконували найближчі жінки. Саме вони доставляли факти, тексти, деталі справ, без яких не могла постати повноцінна картина репресій. Раїса Мороз репрезентує той тип «дружини

спротиву», яка поєднувала родинну вірність, організаційну витривалість і публічну правозахисну сміливість.

Після другого арешту її чоловіка Валентина Мороза у червні 1970 р., вона розгорнула безпрецедентну міжнародну кампанію за його звільнення. Р. Мороз регулярно передавала на Захід інформацію про критичний стан здоров'я чоловіка та умови його утримання у Володимирській тюрмі.

У грудні 1974 р. їй вдалося таємно переправити за кордон його тюремний щоденник, що спровокувало масові акції протесту української діаспори та західних правозахисників під радянськими посольствами. Ця діяльність змусила Москву у 1979 р. обміняти В. Мороза на затриманих у США радянських шпигунів. В еміграції Раїса Мороз продовжила боротьбу як співробітниця Радіо «Свобода» та Закордонного представництва УГГ.

Іншу, але не менш важливу модель жіночої участі в русі опору репрезентує Віра Лісова. Віра Павлівна Лісова (у дівочстві — Гриценко) народилася 5 січня 1937 р. в місті Кагарлик Київської області в родині Павла Гриценка та Пелагеї Трохименко. Родинна пам'ять про репресії сформувалася ще в повоєнні роки, коли її сестри під час Голодомору 1946–1947 рр. були засуджені «за колоски». У 1961 р. В. Лісова закінчила заочне відділення філологічного факультету Київського державного університету, працювала в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП), де підготувала дисертацію про Бориса Грінченка та склала кандидатські іспити. У першій половині 1960-х рр. вона активно долучилася до шістдесятницького руху, спілкуючись із Н. та І. Світличними, А. Горською, Є. Сверстюком. Через участь у покладанні квітів до пам'ятника Т. Шевченку 22 травня її звільнили з УНДІП. Подальша робота супроводжувалася постійним тиском: у 1969 р. після ідеологічних «бесід» вона пішла з російськомовної школи, а у 1971 р. звільнилася з видавництва «Наукова думка» через «ідейно невтриманий» відгук та протест проти русифікації дитячих видань.

У 1971 р. В. Лісова одружилася з філософом Василем Лісовим. Реагуючи на масовий погром української інтелігенції, її чоловік виступив із «Відкритим

листом» на захист заарештованих, за що 6 липня 1972 р. був затриманий КДБ. Перебуваючи на останніх тижнях вагітності, В. Лісова вже 22 липня 1972 р. народила сина Оксена. 16 липня 1973 р. під тиском адміністрації УНДП її знову звільнили «за власним бажанням», залишивши без засобів існування з двома малолітніми дітьми. Протягом кількох років вона була змушена працювати вихователькою в дитсадку, надомною робітницею та вишивальницею, оскільки будь-яке її офіційне працевлаштування блокувалося спецслужбами.

У другій половині 1970-х рр. В. Лісова перейшла до активного правозахисту. Вона надсилала протестні заяви до «Міжнародної Амністії», Міжнародної організації захисту прав людини, та лідерів зарубіжних компартій. Налагодивши координацію з московськими дисидентами (Т. Ходорович, А. Твердохлебовим, Ю. Шихановичем), вона взяла участь у нелегальній пресконференції для іноземних журналістів у Москві на захист В. Лісового, Є. Пронюка та М. Коцюбинської. Спільно з Оксаною Мешко, Оленою Антонів та Анатолієм Марченком вона координувала в Україні розподіл коштів Фонду допомоги політв'язням (Фонду Солженіцина). Через це В. Лісова піддавалася жорстким обшукам, допитам та провокаціям проти доньки Мирослави (1966 р.н.). Регулярне висвітлення цих переслідувань в ефірах «Радіо Свобода» змусило радянську владу дещо послабити тиск і дозволити їй повернутися до роботи в колі на технічних посадах без права викладання.

У цьому сенсі Віра Лісова репрезентує тип «організаторки зв'язку», жінки, чия діяльність рідше потрапляла в поле публічного визнання, але була критично важливою для існування середовища опору. Її біографія також показує, як саме родина ставала об'єктом репресії і водночас простором спротиву.

Отже, історія українського дисидентства була б неповною без уважного аналізу тієї ролі, яку виконували дружини політв'язнів і найближчі жінки дисидентського середовища. Раїса Мороз, Віра Лісова демонструють різні

форми цієї участі: публічну правозахисну речницю, щоденну організаторку зв'язку та середовищну морально-інтелектуальну опікунку. Усіх їх, однак, об'єднувало головне: вони не дали табору стати місцем остаточного зникнення людини з суспільного життя. Їхня місія полягала не лише в людській відданості, а й у виконанні реальної політичної та культурної функції. Вони підтримували циркуляцію правди, зберігали суб'єктність репресованих, утримували спільноту від розпаду, перетворювали приватний біль на форму громадянського служіння. Саме тому тема «дружин спротиву» є ключовою не лише для розуміння жіночого виміру українського дисидентства, а й для осмислення самої логіки існування руху опору в умовах репресивної держави. Без цієї щоденної, часто невидимої, але внутрішньо героїчної праці не було б ані тяглості правозахисного середовища, ані збереження пам'яті про політв'язнів, ані того морального ресурсу, який дозволив українському рухові опору пережити ізоляцію, тиск і систематичні спроби знищення.

РОЗДІЛ 4 . ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ЖІНОЧОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Тема українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. має вагомий методичний потенціал у шкільному курсі історії України, оскільки дозволяє істотно розширити й поглибити уявлення учнів про природу дисидентського руху, його людський вимір, моральні засади та форми громадянського спротиву. У традиційному викладі історії опозиційного руху другої половини ХХ ст. увага часто зосереджується переважно на найвідоміших чоловічих постатях, політичних документах, арештах, судових процесах і загальному протистоянні між інтелігенцією та радянською системою. Натомість звернення до жіночого виміру цього руху дає змогу подолати спрощене, однобічне бачення історії та показати, що український опір тоталітаризмові формувався не лише в публічній площині відкритого протесту, а й у просторі моральної підтримки, збереження культурної пам'яті, поширення самвидаву, правозахисної комунікації, документування репресій та щоденної солідарності.

Саме тому вивчення цієї теми є важливим не лише в пізнавальному, а й у виховному аспекті. Воно дає змогу осмислювати з учнями такі базові поняття, як гідність, відповідальність, моральний вибір, стійкість, солідарність, вірність переконанням, національна пам'ять і особиста свобода. Біографії Алли Горської, Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Михайлини Коцюбинської, Ніни Строкатої-Караванської, Оксани Мешко, Надії Світличної, Раїси Мороз, Віри Лісової показують, що історія опору є не лише історією політичних декларацій, а й історією щоденного морального чину. Через ці постаті учні можуть побачити, що громадянська позиція в умовах несвободи виявляється по-різному: у відкритому протесті, у відмові від пристосуванства, у збереженні вірності репресованим, у підтриманні зв'язку між таборами та вільним світом, у праві говорити правду всупереч страху.

У системі шкільного курсу історії України ця тема може бути інтегрована в межах кількох змістових ліній. Найперше вона природно пов'язується з темами, присвяченими післявоєнному розвитку УРСР, політиці радянської влади в галузі культури, хрущовській «відлизі», шістдесятництву, дисидентському та правозахисному рухам, самвидаву, репресіям проти української інтелігенції та кризі радянської системи в 1970–1980-х рр. Водночас її доцільно використовувати не лише на уроках вивчення нового матеріалу, а й під час узагальнення, систематизації знань, проведення факультативів, спецкурсів, занять історичного гуртка, тематичних виховних годин або інтегрованих занять з історії та громадянської освіти. Така багатофункціональність теми робить її особливо цінною для сучасної школи, де від учителя вимагається не тільки передання фактичних знань, а й організація осмисленого, компетентнісного навчання.

З погляду компетентнісного підходу ця тема має особливо широкі можливості. Насамперед вона сприяє формуванню громадянської компетентності, адже на конкретних біографічних прикладах учні осмислюють значення прав людини, свободи слова, особистої відповідальності за суспільство, морального спротиву тоталітарному насильству. Не менш важливим є її потенціал для розвитку історичної компетентності, зокрема вміння працювати з багатоплановим історичним матеріалом, співвідносити індивідуальну біографію з ширшим контекстом епохи, бачити причинно-наслідкові зв'язки між культурними процесами, політикою влади та формами спротиву. Окрім цього, тема відкриває широкі можливості для розвитку інформаційно-аналітичних умінь: роботи з листами, мемуарами, інтерв'ю, правозахисними зверненнями, спогадами, уривками із самвидавних текстів, біографічними довідками. Через таку роботу учні вчаться аналізувати джерело, встановлювати його походження, виявляти авторську позицію, порівнювати різні типи свідчень і формувати власні судження.

Особливо важливим є те, що тема українського жіноцтва в опозиційному русі дозволяє формувати в учнів цілісне уявлення про жіночий вимір руху опору. Дисидентство постає не як вузьке коло окремих публічних діячів, а як складна мережа інтелектуальної, моральної й комунікативної взаємодії, у якій жінки виконували надзвичайно важливі функції. Йдеться не лише про участь у протестах, підписанні листів чи правозахисній діяльності. Не менш значущими були їхні ролі в поширенні самвидаву, збереженні рукописів, документуванні репресій, підтриманні зв'язку між ув'язненими та середовищем на волі, допомозі родинам політв'язнів, моральній консолідації шістдесятницького середовища.

У методичному плані особливо продуктивним є біографічний підхід до викладання цієї теми. Персоналізація історії через окремі людські долі робить складний матеріал ближчим і зрозумілішим для учнів. Історичний портрет Алли Горської дає змогу говорити про моральне лідерство й культурний спротив; постать Ліни Костенко – про естетичну незалежність і духовну непоступливість; Ірина Жиленко унаочнює іншу, більш внутрішню модель культурної опозиції; Михайлина Коцюбинська репрезентує інтелектуальну чесність і моральну стійкість; Ніна Строката-Караванська відкриває проблематику правозахисту й міжнародного звучання українського питання; Оксана Мешко втілює образ материнського й громадянського служіння; Надія Світлична, Раїса Мороз і Віра Лісова дають можливість зрозуміти, як функціонувала мережа комунікації, підтримки й збереження правди в умовах репресій. Саме через біографії учні найкраще засвоюють конкретний зміст понять «самвидав», «правозахисний рух», «дисидентство», «моральний вибір», «солідарність», «репресії».

Невід'ємною основою активного навчання в межах цієї теми є робота з історичними джерелами. Матеріал дає змогу широко використовувати уривки зі спогадів, листів, інтерв'ю, правозахисних звернень, епістолярію, самвидавних текстів, газетних і публіцистичних статей. Така джерельна база є надзвичайно цінною з методичного погляду, оскільки дозволяє поєднати

вивчення фактичного змісту теми з формуванням навичок історичного аналізу. Через роботу з джерелом учні вчаться бачити індивідуальний досвід епохи, розрізняти офіційний радянський дискурс і неофіційне слово спротиву, розуміти, як у тоталітарних умовах формувалися мова протесту, мова моральної підтримки, мова правди. Важливо й те, що джерела такого типу підвищують емоційну залученість учнів: історія перестає сприйматися як набір абстрактних дат і рішень та постає як реальний простір людських долі.

Не менший методичний потенціал тема має і в площині інтерактивного навчання. Її можна ефективно опрацьовувати через історичні дискусії, проблемні запитання, рольові моделі, міні-дослідження, навчальні проєкти, тематичні презентації, усні журнали, круглі столи, створення історичних портретів або порівняльних таблиць. Наприклад, учням можна запропонувати для обговорення питання: чому жіноча участь у дисидентському русі тривалий час залишалася менш помітною в підручниковій традиції; чи можна вважати моральну незгоду формою політичного спротиву; у чому полягала роль листа, спогаду, самвидаву і правозахисного звернення в умовах тоталітарної держави; чому приватна вірність родині часто ставала формою громадянського чину. Такі форми роботи не лише активізують мислення учнів, а й сприяють розвитку навичок аргументованого висловлювання, критичного аналізу та самостійного формулювання висновків.

Значні можливості відкриває і проєктна та дослідницька діяльність школярів. На матеріалі цієї теми учням можна запропонувати підготувати міні-проєкти про окремі постаті, створити узагальнювальну хронологію жіночої участі в опозиційному русі, дослідити роль жінок у самвидаві, укласти тематичну добірку джерел, підготувати віртуальну виставку «Жінки українського спротиву», розробити мультимедійну презентацію або порівняти різні моделі жіночої участі в дисидентському русі. Цінність такої діяльності полягає в тому, що вона переводить учня з позиції споживача готової інформації в позицію дослідника. Школяр навчається самостійно добирати

матеріал, критично оцінювати його, структурувати, встановлювати зв'язки між фактами й презентувати результати власної роботи.

Окремого наголосу потребує виховний потенціал теми. Постаті українських жінок опору демонструють приклади особистої мужності, самопожертви, вірності переконанням, здатності діяти в умовах небезпеки, залякування й репресій. Через осмислення їхніх життєвих шляхів учні можуть глибше зрозуміти не лише історію радянського тоталітаризму, а й універсальну цінність людської гідності та свободи. Така тема має безпосередній зв'язок із громадянським і патріотичним вихованням, адже показує, що любов до країни, повага до прав людини, готовність захищати правду й не зраджувати ближніх мають не декларативний, а глибоко практичний зміст. У цьому сенсі історія українського жіноцтва в опозиційному русі стає не лише частиною минулого, а й важливим ресурсом морального орієнтування для сучасного покоління.

Отже, тема «Українське жіноцтво в опозиційному русі 1960–1980-х рр.» має вагомий методичний потенціал у шкільному курсі історії України. Вона дозволяє поглибити знання учнів про український рух опору, розширити уявлення про роль жінки в історії, активізувати біографічний і джерельний підходи, розвивати історичне мислення, критичний аналіз, моральну рефлексію та громадянську відповідальність. Особлива цінність цієї теми полягає в тому, що вона поєднує історичну конкретику з виразним морально-етичним змістом, перетворюючи історію з предмета запам'ятовування на простір осмислення людського вибору, відповідальності й свободи. Саме тому її вивчення є важливим складником сучасної історичної освіти, зорієнтованої не лише на знання фактів, а й на формування зрілої, мислячої, відповідальної особистості.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження досягнуто поставленої мети – досліджено участь українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр., з'ясовано основні форми, напрями та особливості жіночої активності в середовищі шістдесятників, правозахисному русі, самвидаві та в умовах радянських репресій. На основі проведеного дослідження зроблено такі висновки:

Проаналізовано стан наукової розробки проблеми та охарактеризовано джерельну базу дослідження. Встановлено, що тема участі українського жіноцтва в опозиційному русі 1960–1980-х рр. уже представлена в науковій, мемуарній, біографічній та публіцистичній літературі, проте тривалий час висвітлювалася фрагментарно й переважно в межах загальних досліджень шістдесятництва, дисидентства та правозахисного руху. З'ясовано, що найбільшу цінність для її комплексного вивчення становлять біобібліографічні нариси, енциклопедичні статті, мемуари, інтерв'ю, листування, самвидавні тексти, правозахисні документи, матеріали Української Гельсінської групи, а також сучасні наукові розвідки. Доведено, що саме поєднання різнотипних джерел дає змогу реконструювати не лише фактичний бік жіночої участі в опозиційному русі, а й її моральний, комунікативний і культурний виміри.

З'ясовано місце Алли Горської, Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Михайлини Коцюбинської, Ніни Строкатої-Караванської, Надії Світличної, Оксани Мешко, Раїси Мороз та Віри Лісової у середовищі українського шістдесятництва та охарактеризовано їхню роль у культурному опорі. Визначено, що жінки були не периферійними учасницями шістдесятницького руху, а його повноцінною інтелектуальною, творчою та моральною складовою. Першим легальним майданчиком їхньої консолідації став Клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві. Встановлено, що в особах А. Горської, Л. Костенко, І. Жиленко, М. Коцюбинської та інших представниць українського жіноцтва поєднувалися мистецька самореалізація, етична принциповість,

громадянська мужність і здатність до культурного спротиву. Доведено, що жіноча участь у шістдесятництві виявлялася у формуванні неофіційного культурного середовища, захисті національної пам'яті, утвердженні естетичної незалежності, протистоянні русифікації та ідеологічному диктатові.

Досліджено участь жінок у правозахисному русі та діяльності Української Гельсінської групи. Встановлено, що українське жіноцтво відіграло важливу роль у становленні та розвитку правозахисного середовища, переходячи від культурницьких форм опору до відкритішої правозахисної практики. Рубіжною точкою став публічний протест 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» проти арештів інтелігенції. З'ясовано, що Ніна Строката-Караванська, Оксана Мешко, Надія Світлична та інші діячки не лише долучалися до протестів проти репресій, а й ставали активними учасницями документування порушень прав людини, підготовки звернень, поширення правозахисної інформації, налагодження контактів із міжнародними структурами та підтримання діяльності Української Гельсінської групи. Доведено, що участь жінок у правозахисному русі мала системний характер і була однією з підвалин моральної стійкості та тяглості українського опору в 1970–1980-х рр.

Визначено роль жінок у поширенні самвидаву, підтримці політв'язнів і функціонуванні мереж солідарності. З'ясовано, що саме жінки часто забезпечували повсякденну, але критично важливу інфраструктуру руху опору: переписували і передавали самвидавні тексти, зберігали рукописи, підтримували зв'язок між ув'язненими та середовищем на волі, організовували передачі, побачення, листування, збір коштів, моральну й матеріальну допомогу родинам репресованих. Встановлено, що особливо вагомою в цьому аспекті була діяльність Надії Світличної, Раїси Мороз, Віри Лісової, Михайлини Коцюбинської та інших жінок, які фактично забезпечували циркуляцію інформації, пам'яті й солідарності в умовах тотального контролю держави. Доведено, що без цієї мережевої жіночої участі

функціонування самвидаву й підтримання внутрішньої єдності дисидентського середовища були б істотно ускладнені.

Охарактеризовано специфіку радянських репресій щодо жінок та виявлено особливості жіночого досвіду табірного спротиву. Встановлено, що репресії проти жінок в опозиційному русі мали подвійний характер: вони були спрямовані як проти їхньої громадянської позиції, так і проти їхньої ролі як матерів, дружин, доньок, зберігачок родини й середовищної пам'яті. З'ясовано, що радянська влада використовувала щодо них арешти, обшуки, звільнення з роботи, психологічний тиск, шантаж дітьми, дискредитацію, табори, заслання й ізоляцію. Водночас доведено, що жіночий табірний досвід був не лише досвідом страждання, а й досвідом спротиву, взаємопідтримки, збереження людської гідності, релігійної та національної самоідентифікації. Саме в табірних умовах особливо виразно проявилися солідарність, моральна стійкість і здатність жінок перетворювати приватний біль на форму історичного свідчення.

У цілому дослідження показало, що українське жіноцтво 1960–1980-х рр. було однією з ключових сил опозиційного руху, без якої неможливо повноцінно зрозуміти ані природу шістдесятництва, ані розвиток правозахисної діяльності, ані функціонування самвидаву та мереж солідарності. Жіночий досвід у цій боротьбі поєднав культурний спротив, моральне лідерство, громадянську відповідальність, повсякденну працю підтримки й відкрити незгоду з тоталітарною системою. Водночас дослідження засвідчило, що тема українського жіноцтва в опозиційному русі має значний методичний потенціал у шкільному курсі історії України, оскільки поєднує історичну конкретику з виразним ціннісним і виховним змістом. Це дає підстави розглядати її не лише як важливий напрям історичного пізнання, а і як дієвий засіб формування історичної пам'яті, громадянської свідомості та поваги до ролі жінки в історії українського спротиву.

У цілому дослідження показало, що українське жіноцтво 1960–1980-х рр. було однією з ключових сил опозиційного руху, без якої неможливо повноцінно зрозуміти ані природу шістдесятництва, ані розвиток правозахисної діяльності, ані функціонування самвидаву та мереж солідарності. Жіночий досвід у цій боротьбі поєднав культурний спротив, моральне лідерство, громадянську відповідальність, повсякденну працю підтримки й відкрити незгоду з тоталітарною системою. Це дає підстави розглядати участь українського жіноцтва в опозиційному русі другої половини XX століття як самостійний і принципово важливий вимір історії українського спротиву та національного відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : [монографія]. Київ : Рідний край, 2000. 389 с.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ : Рідний край, 2000. 232 с.
3. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 143 с.
4. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
5. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
6. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. Київ, 1990. 222 с.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80 років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
8. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління : (історико-літературний та поетикальний аспекти) : [монографія]. Київ : Смолоскип, 2010. 627 с.
9. Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 416 с.
10. Зайцев Ю. Д. Шістдесятництво у контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х років. Новітня доба. 2020. № 8. С. 212–238.
11. Овчарук О. В. Феномен шістдесятництва в українській культурі: шлях від тоталітаризму до незалежності. *Культура і сучасність*. 2015. № 1. С. 21–28.
12. Павленко О. Г. Феномен шістдесятництва: рецепція й осмислення перекладознавчою науковою традицією. URL:

https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9027/1/pavlen_fenom_2018_20_2_90.pdf.

13. Гучко Г. І. Феномен шістдесятництва як вияв української ідентичності. *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософські науки. 2013. № 16. С. 177–185.

14. Кріль М. Українські «шістдесятники»: незакінчений проект. *Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog*. 2012. Вип. 2. С. 51-59.

15. Дрофань Л. Українське шістдесятництво в іменах. *Мистецтвознавство України*. 2018. № 18. С. 53–64.

16. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 4. С. 7–40.

17. Білокінь С. Клуб творчої молоді Сучасник очима влади. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2011. № 16. С. 39–60.

18. Ув'язнені чорнобривці : [про долю жінок-шістдесятниць] / упоряд. Олена Лодзинська. Київ : Кліо, 2020. 238 с.

19. Слонська М. В. «Мистецтво як засіб опору жінок-шістдесятниць». Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2024 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 40–42.

20. Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти : монографія. Дрогобич : Коло, 2020. 299 с.

21. Беллецца С. А. Берег чекань. Культурологічне дослідження шістдесятництва / пер. з італ. Київ : Дух і Літера, 2021. 464 с.

22. Клочко Р. Невидима битва. Як дисиденти боролися за незалежність України. Харків : Vivat, 2023. 320 с.

23. Гнатюк О., Бердиховська Б. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами. Київ : Дух і Літера, 2004. URL: https://archive.org/stream/Buntpokolinnia/Buntpokolinnia_djvu.txt

24. Авер'янова Н. Мистецька еліта України: Алла Горська в когорті шістдесятників. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. 2014. Вип. 1. С. 57–59.
25. Маяка А. Життя та творчість Алли Горської. Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Суми : Сумський державний університет, 2016. Ч. 2. С. 100–105.
26. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / упор. Людмила Огнева. Київ : Смолоскип, 2015. 712 с.
27. Горіла К. В. Геніальність у творчості Ліни Костенко. Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (23 квітня 2020 р., м. Черкаси). Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. С. 328–331.
28. Сардарян К. Г. Відновлення рідної мови як національної святині в контексті літературного процесу періоду хрущовської відлиги (на матеріалі творчості І. В. Жиленко). Одеський лінгвістичний вісник. 2015. № 5 (1). С. 139–145.
29. Сардарян К. Г. Творчість Ірини Жиленко як культурний феномен. Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2013. № 8. С. 116–121.
30. Корогодський Р. Маленька на зріст велика поетеса й жінка (творчість І. Жиленко). Українська мова та література. 2003. № 39–40. С. 12–13.
31. Степчук Ю. Жанрова палітра літературно-критичної творчості Михайлини Коцюбинської. Слово і час. 2017. № 7. С. 79–87.
32. До 90-річчя Михайлини Коцюбинської. Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». URL: <https://museum.khpg.org/1628664310>.
33. Строката-Караванська Ніна Антонівна / В. В. Овсієнко // Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-886523>.

34. Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. Харків : Фоліо, 2005. 344 с.
35. Оксана Мешко, козацька матір : до 90-ліття з дня народження / упоряд. В. Овсієнко. Київ : Українська Республіканська партія, 1995. 64 с.
36. Надія Світлична. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/11/8/162014/>
37. Мороз Р. В. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. 2-е вид., змін., доповн. Харків : Права людини, 2012. 288 с.
38. Лісова (Гриценко) Віра Павлівна. Інтерв'ю 9 жовтня 1998 року. URL: <https://museum.khpg.org/1200242851>.
39. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.
40. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Т. 4: Документи і матеріали: 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / упоряд. В. Овсієнко ; ред. В. Овсієнко, І. Рапп. Харків : Фоліо, 2001. 256 с.
41. Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.
42. Вісник репресій в Україні / Закордонне представництво Української Гельсінської групи ; ред.-упоряд. Надія Світлична. Нью-Йорк, 1981. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16022/file.pdf>.
43. Вісник репресій в Україні / Закордонне представництво Української Гельсінської групи ; ред.-упоряд. Надія Світлична. Нью-Йорк, 1982. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16023/file.pdf>.
44. Алла Горська : Червона тінь калини : листи, спогади, статті / ред. та упоряд. О. Зарецький, М. Маричевський. Київ : Спалах ЛТД, 1996. 240 с.
45. Коцюбинська М. Книга споминів. Харків : Акта, 2006. 288 с.
46. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і Літера, 2001. 300 с.
47. Жиленко І. Homo feriens: Спогади. Київ : Смолоскип, 2011. 816 с.

48. Сенік І. Сувій полотна : поезії / упоряд. Наталія Даниленко і Надія Світлична. 2-е вид. Нью-Йорк : Спілка, 1990. 107 с.
49. Ніна Строката-Караванська. Донька української Одеси. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c0b5fa4ec8d5/>.
50. «Жила однією ідеєю: вільна Україна»: до 120-річчя Оксани Мешко. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/>
51. Мороз Раїса Василівна. Інтерв'ю 9 липня 2000 року. URL: <https://museum.khpg.org/1222892010>.
52. Плеяда нескорених: Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Людмила Семикіна : біобібліогр. нарис / авт. нарису Л. Б. Тарнашинська ; бібліограф-упоряд. М. А. Лук'яненко ; наук. ред. В. О. Кононенко. Київ : ДЗ «Нац. парламентська бібліотека України», 2011. 200 с.
53. Огнєва Л. Та, що світила всім. Київ : ФОП Маслаков, 2021. 426 с.
54. Несен І. І. Театральне обличчя шістдесятників: художниця Алла Горська (1929–1970). Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. № 66. Т. 2. С. 103–109.
55. Брюховецький В. С. Ліна Костенко: нарис творчості. Київ : Дніпро, 1990. 260 с.
56. Ніна Строката: ім'я одеситки, що стало символом. URL: <https://intent.press/publications/culture/2026/volodimir-umanenko-mi-pershi-v-evropi-khto-vikhodit-iz-tsiiei-krizi/>
57. Ніна Строката-Караванська: Прошу розстріляти мого чоловіка. URL: <https://uain.press/blogs/nina-strokata-karavanska-proshu-rozstrilyati-mogo-cholovika-1125170>.
58. Український правозахисний рух: Документи й матеріали київської Української Гельсінкської Групи / передм. Андрія Зваруна, упоряд. Осип Зінкевич. Торонто-Балтимор : Смолоскип, 1978. 480 с.

59. Ukrainian Women in the Soviet Union. Documented Persecution. Compiled by Nina Strokata. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16908/file.pdf>.
60. «A Family Torn Apart» / Human Rights Commission, World Congress of Free Ukrainians ; compiled by Dr. N. Strokata. New York, 1981. 44 p.
61. Українська Гельсінкська Група. 1978–1982: Документи і матеріали / упоряд., передм. Осипа Зінкевича. Торонто-Балтимор : Смолоскип, 1983. 998 с.
62. Мешко О. Я. Свідчу / записав Василь Скрипка. Київ : Українська Республіканська партія, 1996. 55 с.
63. Світлична Н. О. Твори: Автобіографія. Спогади. Статті. Інтерв'ю. Листи / упоряд., передм. О. Неживого. Луганськ : Знання, 2006. 212 с.
64. Жайвори у тенетах: Надруковане в Україні вперше інтерв'ю з Надією Світличною (Розмовляв В. Овсієнко). Березіль. 2007. № 1–2. С. 130–158.
65. Світличний І. О., Світлична Н. О. З живучого племені Дон Кіхотів / Упорядкував. М. Х. Коцюбинської та О. І Неживого. Передм. та прим. М. Х. Коцюбинської. – К.: Грамота, 2008. – 816 с., іл. (Серія „Бібліотека Шевченківського комітету”).
66. Зінкевич О. Закордонне представництво Української Гельсинської групи (ЗП УГГ). Дисидентський рух в Україні: Віртуальний музей. 2006. URL: <http://museum.khpg.org/1162805985>.
67. Мороз Раїса Василівна / В. В. Овсієнко // Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019, оновл. 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-68877>.
68. Мороз Раїса Василівна. Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». URL: <https://museum.khpg.org/1363602920>.
69. Паска Б. В. Репортаж із заповідника імені Берії Валентина Мороза як виклик радянській тоталітарній системі. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 45 (1). С. 300–307.